

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 14 (Şubat/February 2024), s. 719-742.
Geliş Tarihi-Received: 29.01.2024
Kabul Tarihi-Accepted: 17.02.2024
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1427497

İbni Haldun'un Düşüncesinde Türkler Neden Önemli?

Why Are Turks Important in Ibn Khaldun's Thought?

Ayşe YAŞAR ÜMÜTLÜ*
Önder Aytaç AFŞAR**

Öz

İbni Haldun, Umran adını verdiği ilmi çalışmasında, bazı milletleri sık sık konu edinir; bunlardan biri de Türklerdir. İbni Haldun, Umran ilminde başlangıç noktasını "insan doğası" olarak alır. Bu nedenle onun sisteminde öncelikle insan ve toplum doğası, ardından otoritenin veya mülkün doğasının analiz edildiğini görülür. Bu yaklaşımıyla İbni Haldun, insan ve topluma, devlet ve medeniyetlere dair geçmişten beri süregelen soruların cevaplarını araştırır ve Araplar, Suriyeliler, Persler, İsraililer, Yunanlılar, Bizanslar, Türkler gibi milletlerden örnekler ortaya koyar. Bu makalede İbni Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde, toplum olma, devlet kurma ve yürütmeye dair Türkler hakkındaki düşünceleri irdelenecektir. Türkler önemli bir güç merkezi olarak İbni Haldun'un dikkatini çekmiş ve etkili bir toplum yapısının analizi amacıyla örnek olarak almasına sebep olmuştur. Zira Türkler İbni Haldun'un gözlemlediği coğrafyalarda etkili bir rol oynar. Göçebe bir yapıya sahip olmaları ve devlet kurma konusundaki başarıları, İbni Haldun'un özellikle devlet teorisi açısından Türkleri incelemesine sebep olmuştur. Bu nedenle makalede İslam dünyasında da önemli etkileri olan Türkleri diğer toplumlara ve özellikle de İslam Medeniyetine etkileri bakımından nasıl analiz ettiği ortaya koyulacak böylece İbni Haldun perspektifinden bir bakış sağlanmış olacaktır. Çalışma, modern dünyadaki siyasi, sosyal ve kültürel dinamikleri anlamada İslam ve Türk medeniyeti araştırmalarına referans olan İbni Haldun'un, Türkleri hangi bağlamlarda, neden konu edindiği ve bunun günümüz açısından önemini açıklamak amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbni Haldun, Türkler, toplum, devlet, uluslararası ilişkiler.

Abstract

Ibn Khaldun frequently discusses some nations in his scientific work called Umran; One of them is the Turks. Ibn Khaldun takes the starting point in the science of Umran as "human nature". For this reason, it is seen that in his system, firstly the nature of human and society, then the nature of authority or property are analyzed. With this approach, Ibn Khaldun investigates the answers to the questions that have been going on since the past about human beings and society, states and civilizations, and examines the Arabs, Syrians, Persians, Israelis, Greeks, He presents examples from some nations such as the Byzantines and the Turks. In this article, Ibn Khaldun's thoughts about the Turks regarding being a society, establishing and running a state will be examined in his work Muqaddimah. It has been seen that the Turks, as

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksek Okulu, Adalet Bölümü, e-posta: ayumutlu@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9500-5338.

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisad ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: onderafsar@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1394-3975.

an important center of power, attracted Ibn Khaldun's attention and caused him to take them as an example for the analysis of an effective social structure. Because the Turks played an effective role in the geographies observed by Ibn Khaldun. Their nomadic structure and their success in state-building led Ibn Khaldun to analyze the Turks, especially in terms of state theory. For this reason, the article will reveal how he analyzed the Turks, who had important effects in the Islamic world, in terms of their effects on other societies and especially on Islamic Civilization. Thus, a view from Ibn Khaldun's perspective will be provided. The study aims to explain in which contexts and why Ibn Khaldun, who is a reference for the studies of Islamic and Turkish civilization in understanding the political, social and cultural dynamics in the modern world, makes the Turks his subject and its importance for today.

Keywords: Ibn Khaldun, Turks, society, state, international relations.

Giriş

İbn Haldun, tarihçi, filozof, sosyolog ve hukukçu olarak bilinen önemli bir düşünürdür ve eserleriyle hem Doğu hem de Batı düşünce tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu nedenle İbn Haldun konusunda literatür oldukça zengindir. Öncelikle bu çalışmalara değinmek gerekirse, 2001 yılında Yavuz Yıldırım tarafından "Türkçe'de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar" konulu bir eser ortaya çıkarılmıştır. Kavakcı ve Yardımcıoğlu tarafından da (2018) "Türkiye'de İbn Haldun üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi" yapılmıştır. Ancak İbn Haldun'un Türkler hakkındaki düşüncelerini ya da uluslararası ilişkiler konusundaki görüşlerini inceleyen literatürün çok zengin olduğu söylenemez. Bununla birlikte bazı akademisyenler ve araştırmacılar İbn Haldun'un düşüncelerini **uluslararası ilişkiler bağlamında** kısmen ele almışlardır. Dolayısıyla İbni Haldun'un farklı açılardan yeniden değerlendirilmesinin avantajı elbette bilgi birikiminin artması anlamına geldiği gibi, daha derinlemesine anlayışın sağlanmasında önemli olduğu da muhakkaktır. Bilindiği gibi disiplinler arası çalışmalar, mevcut literatüre farklı bir perspektif ve yeni bakış açıları sağlayabilmektedir. Bu bağlamda Say (2011) tarafından yapılan "İbn Haldun'un Uluslararası İlişkileri Etkileyen Unsurlara İlişkin Görüşlerinin Analiz ve Değerlendirilmesi" konulu bir doktora tezi vardır. İbn Haldun'un Umran ilminin, birey ve toplumların yaşamına ilişkin her tür yapı, süreç, olgu ve kurumu konu edinmesi nedeniyle, uluslararası ilişkiler kapsamındaki hususları da (savaş, barış, uluslararası ticaret, uluslararası kültürel etkileşim, diplomasi vs.) kapsayan bir çalışma yapmıştır. Yusofi (2019) tarafından yapılan çalışma "İbni Haldun'un Düşüncesi ve Uluslararası İlişkiler" adındadır ve düşünürün düşünceleri uluslararası ilişkiler teorileri kapsamında realist düşünceye yakınlık gösterdiğini savunmak üzere yapılmış bir çalışmadır. Yalvaç (2016) tarafından da "Ibn Khaldun's Historical Sociology and the Concept of Change in International Relations Theory" başlıklı çalışmayla İbn Haldun'un tarihsel sosyolojik değişim kavramı analiz edilmiştir. Yalvaç bu analizi uluslararası ilişkiler teorisindeki tarih dışı ve sosyolojik değişim kavramlarıyla karşılaştırarak yapmıştır.

İbn Haldun ve **medeniyetlere bakış açısı konusunda da** çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Alatas (2020) "The Contemporary Significance of Ibn Khaldun for Decolonial Sociology: Methodological and Theoretical Dimensions" başlıklı makalesinde İbn Haldun'un sosyal bilimler açısından önemini bir dizi metodolojik ve teorik boyuta atıfta bulunarak tartışmaktadır. Burada, İbn Haldun'un sosyal bilimlerdeki ana disiplinler tarafından ciddiye alınabilmesi için onun yazıları üzerinde meta-teorik ve teorik nitelikte daha fazla çalışmanın yapılması gerektiği iddia edilmektedir. Rosenthal (1958) "Ibn Khaldun: The Muqaddimah: An Introduction to History" adlı çalışmasında, İbn Haldun'un medeniyet anlayışını ele alır ve modern sosyal bilimler açısından önemini vurgular. Shaban (1976) tarafından yazılan "Islamic History: A New Interpretation" adlı kitap, İbn Haldun'un medeniyet anlayışını geniş bir tarihsel bağlam içinde ele alır. Sabra (1996) "The Appropriation and Subsequent Naturalization of Greek Science in Medieval

İslam: A Preliminary Statement” kitabında, İbn Haldun’un medeniyet anlayışını ve Arap dünyasındaki etkilerini inceler. Bu kaynaklar, İbn Haldun’un medeniyet kavramını nasıl ele aldığı ve bu kavramın modern düşünceye nasıl yansıdığına daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

İbn Haldun’un devlet anlayışı ve devletin oluşumu üzerine de çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. **Devletin doğuşu, gelişimi ve çöküşü konularında** da önemli görüşler ortaya koymuştur. İlgili literatürü besleyen kaynaklara bakıldığında da bunların İbn Haldun’un “Mukaddime” adlı eserine odaklanarak, devletin oluşumu ve gelişimi konularında derinlemesine analizler sundukları görülür. Laroui (2015) “The History of the Maghrib: An Interpretive Essay” adlı kitabında, İbn Haldun’un devlet anlayışını ve Arap dünyasındaki etkilerini inceler. Saliba (2007) “Islamic Science and the Making of the European Renaissance” çalışmasında ise İbn Haldun’un devletin doğuşu ve gelişimi üzerine düşüncelerini ve etkilerini inceler. Bu kaynaklar, İbn Haldun’un devlet anlayışını ve devletin oluşumu konularındaki görüşlerini ortaya koyar.

İnsan doğası ve sosyal davranışlar üzerine olan görüşlerini inceleyen eserlerde de İbn Haldun’un insan doğası anlayışı toplum içindeki ilişkiler ve tarih boyunca yaşanan olaylarla ilişkilendirerek açıklandığı görülür. İlgili literatürden; Mahdi (2009) tarafından yazılan “Ibn Khaldun’s Philosophy of History: A Study in the Philosophic Foundation of the Science of Culture” adlı kitap, İbn Haldun’un insan doğası ve sosyal davranışlar üzerine olan felsefi temellerini inceler. Kılınc (2018) ise “Toplumsal Sözleşme Teorileri, İbn Haldun ve İnsan Doğası” çalışmasında, İbn Haldun’un insan doğası ve toplum anlayışını çeşitli yönlerden analiz eder.

İbn Haldun’un Türkler hakkındaki görüşlerini ve tarih disiplininin Türk tarihçileri perspektifiyle sağlayan eserlere baktığımızda Kafesoğlu, (1975) “İbn Haldun’un Türkler Hakkındaki Görüşleri”; Şeker (2018) “İbn Haldun’un Türklerle İlgili Görüşleri ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”; Parlatan (2021) “İbn Haldun ve Türkler” adlı çalışmalar mevcuttur. Ayrıca oryantalist bir tarihçi olan Bernard Lewis (1986) “Ibn Khaldun in Turkey” makalesinde, İbn Haldun’un Türkiye’deki etkisini ve çalışmalarının Türk tarihçileri ve entelektüelleri üzerindeki izlerini ele alır. Lewis (1988) “Ibn Khaldun and the Turks” adlı çalışmasında ise İbn Haldun’un Türklerle olan ilişkisini ve Türk tarihine etkisini inceler. Bu makaleler, İbn Haldun’un Türk tarihine ve kültürüne olan etkisini ve ilişkisini araştıran önemli akademik çalışmalardır.

Bütün bu açıklamalardan sonra belirtmek gerekir ki, özellikle Soğuk Savaş sonrası küreselleşen dünyada Türkiye, Türkler ve Türk Yurtlarının incelenmesi, ayrıca ortak din ve kültür bağlarının diplomatik süreçler açısından irdelenmeleri ciddi bir gerekliliktir. Uluslararası ilişkiler disiplininin tarihsel, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla Orta Asya ve Ortadoğu çalışmaları bağlamında da önemlidir. Bu çalışmada literatürde yaygın olan yaklaşımdan farklı olarak İbn Haldun’un gözüyle tarihi sınırları ile Türk Yurtlarının incelenmesi ve Türklerin ortak din ve kültür bağlarının tarihi, siyasi ve sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma İbn Haldun’un düşüncesinde Türkler neden önemlidir ve İbn Haldun bu konuda dünya çapında neden önemli bir referans olarak kabul edilir, sorularına da cevap aranmaktadır. Zaman içinde değişen bağlamlarla yeniden incelemelerin, mevcut araştırmaların bıraktığı bazı boşlukları tamamlamasını umuyoruz.

Bu kısımdan itibaren konumuzu belirleyen hususlara geçişte ilk olarak İbn Haldun’un *Mukaddime* adlı eseri incelendiğinde başlangıç kısmının tarihçiliğin büyük değeri ile ilgili olduğu, tarihi bir bilim olarak yapma yöntemlerinin nasıl olması gerektiği ve tarihçilerin hatalarına atıflarla ilgili olduğu görülür (İbn Haldun, s. 49-54). Daha sonra ilk kitapta, medeniyet ve bunun temel özellikleri yer alır; yani, sultanlık otoritesi,

hükümet, kazançlı meslekler, el sanatları ve bilimlerin yanı sıra bunların toplumlarda açığa çıkma nedenleri ile ilgilidir. İkinci kitap tarih, ırklar ve hanedanları ile ilgilidir; yaratılışın başlangıcından bu zamana kadarki ünlü uluslara ve hanedanlara referanslar verir. Bu ırklar arasında genellikle Araplar, Suriyeliler, Persler, İsraililer, Yunanlılar, Bizanslar ve Türkler vardır (İbni Haldun s. 56; Lewis, 1988, s. 107-110). Üçüncü kitap, Berberiler ve Zanatah'ın tarihi ile ilgilidir, onların kökenleri ve ırkları; özellikle de Mağrib'deki Sultanlık Otoritesi ve Hanedanları anlatır (İbni Haldun, s. 56-57). Hayatından bahsettiği kısımda ise, doğuya giderek, burada tanınmış âlimlerle görüştüğünü ve bu seyahatlerinde büyük hacimdeki eserleri incelediğini anlatır. Böylece Doğuda egemen hale gelmiş Arap olmayan milletlerin hükümdarlıklarına dair bilgileri ve Türklerin sahip oldukları ülkelerin durumlarını öğrendiğini özellikle belirtir. Çünkü ona göre böylece, Arap olmayan milletler hakkında eksik olan bilgilerini tamamlamıştır ve bu öğrendiklerine çalışmalarında yer vermiştir. Ayrıca bu ülkelerde bu milletlerle aynı dönemde yaşayan diğer millet ve kavimlerin, hükümdarlarının durumunu da kısaca anlatabildiğini açıklar (İbni Haldun, s. 57).

İbni Haldun'un düşüncesine göre toplumlar oluşturdukları türler ile Umran'ı bir başka ifade ile medeniyeti kurarlar. İktidarı sağlayan otorite, meşruiyetini toplumda çeşitli bağlar (asabiye) ile sağladıktan sonra, ortaya çıkardığı kurumlarla sağlamlaştırmaktadır ve böylece Umran/Medeniyet oluşmaktadır (Ardıç, 2012, s. 315-24; Topses, 2014, s. 93-99). İbn Haldûn, Umran ilmini oluştururken kullandığı metodolojiyi açıkladığı yerde, *Mukaddime* eseri bir fıkıh kitabı olmamakla birlikte, fıkıh klasiklerinin dayandıkları temel bilgileri kapsadığını vurgular. Umran ilmi analizlerini yaparken, tıpkı fıkıhta olduğu gibi birey ve toplumu temel aldığı işaret ederek, farklı ilimlerin verilerinin *Mukaddime'* de bulunabileceğini söylemektedir (İbni Haldun, s. 113-115). Ayrıca "maksadı, anlaşılması zor olan bir şekilde değil de kolay bir tarzda anlatmak yolunu tuttum; bunların (devletler ve milletlerin bilgilerini kasteder) hepsini de genel sebepleriyle anlattıktan sonra, hususi olan haberlere geçtim" diyerek (İbni Haldun, s. 121) tündengelim metodunu kullandığını vurgular. Umran ilmi ile açıkladığı konular şöyle maddelenebilir: (i) Geçmiş kavimlerin yaşamları ve değişimleri, (ii) İdari meseleler ve ülkeleri ele geçirme sebepleri (iii) İnsan topluluklarının iklimlerle bağlı tabiatları (iv) Göçler, nüfus hareketleri (v) Devlet kurma, kuvvet kazanma, çökme süreçleri (vi) Üretim, tüketim, ticaret, kar/zarar biçimleri (vii) Eğitim, Bilim ve sanat (viii) Tüm bunların zamana bağlı değişim ve dönüşüm nedenleri. İbn Haldûn neden böyle bir tasnif ile Umran ilmini ortaya koyduğunu ise şu sözlerle ifade eder;

Bedevi yaşayıştan ilk önce bahsetmem, (...) insanlar evvelâ göçebe hayatı yaşadıkları içindir. Devletler bahsini şehirler, kasaba ve köyler bölümünden önce anmamız da aynı sebepten, yani devletlerin şehir ve kasaba kurulmadan önce kurulmasından ileri gelmiştir. Geçinmeyi diğerlerinden önce anmamıza gelince, geçinme tabii bir ihtiyaç olduğu içindir. İlim bir meziyet ve kemaldır veya ihtiyaç şevkiyle öğrenilen bilgidir, zarurî şey kemal olan şeyden önce gelir. Hüner ve sanatlar kazançlarla bir arada zikretmemiz, sanatların bazı yönlerini ve sosyal önemi itibarıyla kazanç nev'inden olduğu içindir (İbni Haldun, s. 121)

Umran ilmini tam olarak açıklamadan önce birçok konuda tarih yazıcılarına eleştirilerde bulunmuştur. Çünkü Umran ilminin temelinde tarih bağlamını önemseydiği için öncelikle bu sahayı analiz eder (Alatas, 2007, s. 267-88). İbni Haldun, dönemin tarihçilerini sık sık teorik temellere sahip olmadıkları ve olayları yüzeysel bir şekilde kaydettiklerini söyleyerek eleştirmiştir. Ona göre, tarihçiler olayları kronolojik bir sıra ile sıralamakla kalmamalı, aynı zamanda olayların nedenlerini ve sonuçlarını anlamalıdır. Tarihçilerin geçmişteki olayları sadece mevcut kaynaklara kör bir inançla kabul etmelerini

bir çeşit taklitçilik olarak eleştirerek Ravilere fazla güvenmelerini kınar. Ona göre, tarihçiler sorgulayıcı olmalı ve kaynakların güvenilirliğini incelemelidir. Bunun yanında İbni Haldun, siyasi otoritelerin tarihçilere etki ettiğini ve onların yazılarını yönlendirdiğini iddia etmiştir. Bu nedenle, tarihçileri siyasi tarafgirlik konusunda eleştirmiştir. Ayrıca İbni Haldun, coğrafyanın tarihi olayları etkileyen önemli bir faktör olduğunu vurgulamıştır. Üstelik sosyal ve ekonomik faktörleri olayların açıklamasında göz ardı ettiklerini ve bu nedenle tarihçiliklerinin eksik olduğunu iddia etmiştir (İbni Haldun, s. 61-107; bkz. Alhabshi,2020). Yine dönemin tarihçilerinin coğrafyanın etkilerini yeterince anlamadığını, toplum tabiatını ve değişim kanunlarını bilmediklerini ve bu nedenle eksik bir tarih yazdıklarını düşünmüştür (Lilian, 2023, s. 240-57). Buraya kadar İbni Haldun'un Umran ilmini yapma metodu ve amacına dair bu açıklamalardan sonra çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Türklere dair görüşlerine, ilmi açıklamalarına ve ne tür örneklemeler yaptığına bakılacaktır.

İbn Haldûn'un Umran ilmini ortaya koyarken, en önemli kavramları; Umran (Medeniyet), Asabiye (Nesep bağı ve Sebep Bağı), Riyaset, Mülk (Devlet), Bedevilik (Kırsal Toplum), Hadarilik (Şehir Toplumu), Reislik, Halifelik gibi kavramlardır (Chabane, 2008, s. 331-49; Von Sivers, 1980, s. 68-91). İbni Haldun bu kavramları analiz ederken milletlere yaptığı atıfları dikkate almakta ve özellikle de Türkleri konu edindiği kısımlar dikkat çekmektedir. Bu kavramlara Türklerle ilgili olduğu ölçüde değinilecektir. Bu amaçla çalışmada öncelikle coğrafya ve ilkim bağlamında Türk Yurtlarını nasıl konu edindiğine bakılacaktır. Ardından bu coğrafyalarda yaşama biçimleri olarak göçebeliklerine dair düşüncelerini açıklanacaktır. Dolayısıyla İslam coğrafyasında Türklerin yönetimini ve devlet kurmalarını nasıl bir bakış açısıyla analiz ettiği belirlenecektir. Devlet teorisinde önemli bir mesele olan devletleri yıkılışa götüren hastalıklar meselesinde Türkleri konu edinmesi ve Türklerde devlet adamlarının yönetimdeki etkileri, devletin alametleri gibi meselelerdeki farklılıklarını açıkladıktan sonra, savaşlardaki güçlü yönlerini nasıl ele aldığı vurgulanacaktır. Ayrıca Türklerin sanat, ilim ve vakıf kültürüne önemli katkılarını nasıl ve hangi gerekçelerle belirttiğine değinilecektir. Son olarak da Mukaddime eserinde Türklerin geleceği üzerine yapılmış "kehanetlere" değinmesine, enterasan bir anekdot olarak yer verilecektir.

Mukaddime Eserinde Coğrafya ve İklim Bağlamında Türk Yurtları

İbni Haldun, Türkler hakkında görüşlerine yer verirken, tarihlerine, buldukları coğrafyalara ve ırk olarak niteliklerine, devlet yönetme biçimlerine ve devlet adamlarına dair anlatılarda bulunur. Bu bağlamda açıkladığı bilgiler genellikle Orta Asya'daki Türk topluluklarını, kısmen de Selçuklu ve Osmanlıları içerir. İbni Haldun, Türkleri, güçlü ve savaşçı bir topluluk olarak vurgular. Ona göre, Türkler cesur, mücadeleci ve fetihçi bir yapıya sahiptirler. Ayrıca, toplumlar arasındaki güç değişimlerini ve devletlerin yükseliş ve çöküşlerini incelerken, Türklerin tarihî rollerine de dikkat çeker. Onun görüşlerine göre, Türklerin etkisi ve hâkimiyeti, tarih boyunca birçok medeniyeti etkilemiş ve onları yönlendirmiştir (Nasyrov, 2016, s. 106-20). Orta Asya'dan başlayarak farklı bölgelere yayılan Türkler, İslam'ın yayılmasında da etkili olmuşlardır. Anlaşıyor ki, İbni Haldun, Türklerin savaşçı ruhunu ve toplumlarına olan etkisini önemli tarihî unsurdan biri olarak değerlendiriyor. Bu bakımdan verdiği örneklerle değinerek, tarihi, siyasi ve hukuki meselelerde ilmi açıdan kurduğu bağları ortaya konabilir. Bu nedenle ilk olarak coğrafya, iklim ve tarih analizlerinde Türklerle ilgili bilgilere bakılabilir.

İbni Haldun Mukaddime adlı eserinde çeşitli vesilelerle Türklerin yurtlarını konu edinir. Teorisinde coğrafya ve iklimin insan doğasına ve toplumların doğasına etki ettiğini savunmaktadır. O'na göre, yeryüzünün umran bulunan bölgelerinde, yeryüzünde yetişen bazı ağaçlar, nehirler, iklimler birbirleri ile etkileşim halindedir (İbni Haldun, s.

130-38). Bundan dolayı değişen ve dönüşen coğrafya ve iklimlerin, fizik kuralları yanında, mevcut ve somut gerçekliklere dair gözlemlerini de net olarak ortaya koyar. Örneğin, ona göre havası ılıman olan bölgelerde, hava insanların renklerine ve farklı hallerine, ahlaklarına tesir eder (İbni Haldun, s. 195-200). Görüldüğü gibi İbn Haldûn, coğrafya ve iklimlerin insanlar üzerindeki neticelerini, 'etki eder' vurgusuyla savunmaktadır. Özellikle ılıman iklim insanların niteliklerini över; buraların halklarının üstün özelliklerle yaratıldıklarını savunur. İtidal üzere ahlakın, en çok bu bölgede görüldüğünü söyler. Çünkü umranda bolluk ve kıtlık olması, insanların fizikî özelliklerine, vücut ve ahlaklarına etki eder (İbni Haldun, s. 201, 203, 204-209). Burada yaşayan insanların vücutları, huyları, orta halli yani itidal üzeredirler. Hatta ona göre; "bu iklimlerin halkının öyle üstün özelliklerle yaratılmasının sebebi Allah tarafından kendilerine gönderilen peygamberlerin dine çağrısını kabul etmeleri içindir" (İbni Haldun, s. 196). Nitekim geçimi sağlamak, yerleşik hayata geçebilmek, sanat ve ilim üretmek, başkanlık ve mülk gibi konularda, kendi nitelikleri sayesinde refaha ulaşabilmeleri onlar için daha mümkündür. Böylece riyaset, nübüvvet, mülk, devletler, şeriatlar (kanunlar, hukuk) kurmaları; buralarda şehirler ve mekânlar, binalar inşa edip ilim ve sanat alanlarında eserler ortaya koymaları mümkün olmuştur. Diğer yandan, İbn Haldun, umranda bolluk kıtlık nedenlerini anlatırken, ılıman iklimlerin hepsinin verimli olmadığını, ılıman iklimlerin bütün halklarının refah ve bolluk içinde yaşamadığını da vurgular (İbni Haldun, s. 204). Ona göre, yeryüzünün kuzeyindeki dörtte biri, güneyindeki dörtte birine nispetle daha mamurdur. Rahat yaşayarak çok yiyenlerin yaşadığı iklimlerin, hayvanlarının da insanların da bedenlerinde yaramaz fazlalıklar, kötü artıklar hâsıl olacağını, zihinleri ve fikirlerinin de kötüleşmesi ile zayıf insanlar haline geleceklerini savunur (İbni Haldun, s. 139-194). İklim ve itidal dairesinden uzaklaşan coğrafyalarda yaşayan insanların, tabiatlarının bilgisiz ve vahşet içinde olmak gibi niteliklere dönüştüğünü, hatta hallerinin insanlarınkinden uzak, hayvanlarinkine yakın olduğunu savunur. Ayrıca, İbn Haldûn, dönemin düşünürleri tarafından coğrafya ve insan tabiatına dair yapılan yanlış genellemeler hakkında da örneklemelerde bulunur.

Şu halde güneyin veya kuzeyin belli bir cehtinde ve bölgesinde ikamet eden halk hakkında: "Bunlar tanınmış falan kişinin sülalesi olduklarından atalarında mevcut olan hususiyet, renk ve sima kendilerine intikal etmiştir." diye bir genelleme yapmak, varlıkların tabiatından ve coğrafi ilkelerinden gafil olmanın yol açtığı hatadan başka bir şey değildir. Hiç şüphe yok ki, bahis konusu hususların ve vasıfların hepsi nesilden nesile geçerken değişir, (olan bir şey gider, yerine başka bir şey gelir: tebeddül). Bu gibi şeylerin sürekli ve aralıksız devam etmesi zaruri de değildir. Kulları hakkında Allah'ın sünneti (adeti ve kanunu) budur ve "Sen Allah'ın sünnetinde (tabii ve ictimai olan ezeli nizamında) bir değişiklik bulamazsın (İbni Haldun, s. 200).

Bu söylemlerinden de anlaşılıyor ki; İbn Haldûn çağın kabulleri ve inanışlarında yer alan, soy bağı nedeniyle renk ve sima bakımından insanların benzeştiğine dair yaygın kanaati reddeder. İnsanın doğasına tesir eden çevre ve iklim koşullarının evrime tabi olduğunu düşünmektedir ve dolayısıyla insanın da aynı ilkenin ya da kanunun tesiriyle değişip dönüştüğünden şüphe etmemektedir. Bununla birlikte, tarih yazıcılığı hatalarını delillendirmek için bu bağlamda ileri süren bazı bilgilerin neden hatalı olduklarını anlattır. Bu kısımda Tebâbia'dan olan Esed Ebu Kerib adlı hükümdarın Türk yurtları olan Musul ve Azerbaycan'ı ele geçirdiğine dair söylentileri şu ifadeleriyle yalanlar;

"Bu hükümdarın Musul'u ve Azerbaycan'ı ele geçirmiş olduğu, Türklerle karşılaşarak onları yendiği ve onlardan pek çok kişi öldürdüğü, sonra ikinci ve üçüncü defa Türkler üzerine yürüyerek, yine aynı şekilde hareket ettiği ileri

sürülmektedir. Kendisinden sonra onun üç oğlunun dahi Fars ve Türk illerinden Mâverâünnehir'deki Sogd ili ve Rum yurdu üzerine yürüdüğünü, birinci oğlunun Semerkand'ı ele geçirdikten sonra, çölü geçerek Çin üzerine saldırdığını ve Semerkand üzerine yürümüş olan ikinci kardeşinin kendinden önce Çin'e gitmiş olduğunu, iki kardeşin orada birleşerek Çin'i kanlar içinde bıraktıktan sonra birlikte ganimetlerle döndüklerini, dönerken orada Himyer boyunu bıraktıklarını, bunların şimdi de Çin'de yaşamakta olduklarını iddia ederler. Üçüncü kardeşlerinin Kostantiniye'ye (İstanbul) kadar ilerlediğini, İstanbul'u ve Rum yurdunu yakıp yıktıktan sonra Yemen'e dönmüş olduğunu yazarlar. Bu haberlerin hiçbiri doğru değildir, uydurma hikâyelerdir, yanlış şeylerdir, demektedir (İbni Haldun, s. 66-67).

Uydurma demesinin nedenlerini de açıklar, verdiği bilgilere göre Tebâbia Devleti Arap Yarımadasında hüküm sürmüştür ve Arap Yarımadası ise üç taraftan denizle çevrilmiştir. Hint Denizi, Fars Denizi ve Süveyş Körfeziyle çevrilidir. Bu nedenle de Yemen'den batı tarafına gidecek kimse (karadan gidildiği takdirde) Süveyş Körfeziyle Akdeniz arasındaki kara yolundan başka bir yerden geçemeyecektir. Burası oldukça dardır ve İbni Haldun'a göre bir hükümdarın sayısı çok olan askerle buradan geçmesi neredeyse imkânsızdır. Üstelik Süveyş'in Şam tarafında Amâlika ve Kenaniler vardır; Mısır Kıbtîlerinken, sonraları Amâlika toplumu Mısır'ı, İsrailoğulları Şam'ı almışlardır ve Tebâbia'nın bu milletlerle savaşıp bu bölgelerden herhangi birini ele geçirdiği hiçbir zaman rivayet edilmemiştir. Yine sözlerine Yemen'den Batı Afrika'ya mesafenin çok uzak olduğunu ekleyerek, buradan geçecek askerin aç kalıp ekinleri ve malları yağma etmek zorunda kalacaklarını belirtir. Yiyeceklerini kendi yurtlarından temin edecek olsalar da nakletmek için hayvanın yeterli olmayacağını, bu sefer yiyecek sağlamak için ordunun, yakıp yıktıkları ülkelerden geçmelerinin gerekeceğini anlatır. Bu askerler buradaki halklarla anlaşıp geçebilirler gibi bir iddiaya da ihtimal vermez. Dolayısıyla bu husustaki haberler uydurmadır, der. Ona göre bu rivayetler belgeleme anlamında (senet itibarıyla) da doğru bir yolla nakledilmiş değildir. Hükümdarın Türk yurdu ve Tibet üzerine yürümüş olması haberini de böylece verdiği delillerle yalanlar (İbni Haldun, s. 68).

Hazar Denizinden bahsettiği kısımda, kıyılarında Rum, Türk, Gürcü (Bürçan) ve Rus gibi milletler yaşadığını belirtir. Ayrıca Irak ve Şam'ın arka tarafında, Türk, Hazar ve başka milletlerin yaşadığı yerler olduğunu söyler (İbni Haldun, s. 134). Coğrafyacıların bu bölgede başka bir denizden bahsettiklerini, bu denizin Deylem ülkesinde olduğunu Cürçan, Taberistan adlarını taşıdığını ifade eder (İbni Haldun, s. 135). "Batı tarafında Azerbaycan ve Deylem, doğusunda Türk toprakları, Harezmi, güney tarafında Taberistan, kuzeyinde Hazar ve Lan (Alan) yurtları bulunur." diyerek coğrafyacıların andıkları en tanınmış denizlerin bunlar olduğunu anlatır. Türk toprakları dediği bu bölgeler için coğrafyacıların yer küresinin bu mamur kısmında pek çok nehirler ve en büyük dört nehrin bulunduğunu anlattıklarını, bunlardan biri Nil, ikincisi Fırat, üçüncüsü Dicle, dördüncüsü Ceyhun (Amuderya) olduğunu sözlerine ekler (İbni Haldun, s. 136). "Bu ırmak Türk yurdundan akar. Horasan, Harezmi ülkeleri Seyhun (Sırderya) Nehrinin kıyısındadır. Doğu tarafında ise Buhara, Tirmiz ve Semerkand şehirleri bulunur. Buradan başlayarak bu ülkelerin arka taraflarında Türk yurtları, Fergana bölgesi ve Hazleciya (Karluklar) Arap olmayan diğer milletlerin yurtları bulunmaktadır" (İbni Haldun, s. 138).

Türklerden Celc'in (Halaçlar) göçebe olarak dolaştıkları sahralar diyerek batıda Sicistan'a ve güneyde Hint'ten sayılan Kabil'in güneyine bitişik olan bölgeleri anlatır. İbni Haldun'un söylemine göre, Türklerin göçebelik ettikleri bu bölgenin kuzeyinde, Gor dağları, Gor bölgesi ve bu bölgenin merkezi olan Gazne bulunur. Gor ülkesinin sınırında Esterâbâd bölgesi vardır. Bu ülkenin kuzeyinde bu iklimin bu kısmının sonuna kadar olan

yerler, Herat bölgesini teşkil eder. Herat, Horasan'ın ortasındadır. (İsferain), Kaşan, Buşenç, Merv-Rud, Talekan ve Cüzcan Horasan'a tâbi şehirlerdir ve Horasan burada Ceyhun'a (Amuderya'ya) ulaşır. Horasan şehirlerinden olan Belh, bu ırmağın batısında, Tirmiz, Ceyhun'un doğusundadır. Özellikle Belhin vaktiyle Türk devletinin merkezi olduğunu da sözlerine ekler (İbni Haldun, s. 163-164).

Harita 1. 850-1250 tarihleri arasında Orta Asya

Dünya coğrafyasında Türklerin oldukları yerleri, yaşam koşulları ile bağlı olarak açığa çıkan karakteristik niteliklerini ortaya koyabilmek amacıyla tüm detayları ile verdiği görülür. Konunun başında ifade ettiğimiz hususu tekrar etmek gerekirse, onun düşüncesinde toplumların yaşadıkları iklimlerin ve coğrafi koşulların o toplumun karakterine ve kurdukları medeniyetlerine etkisi şüphesizdir.

Ceyhun'a dökülen, bu büyük nehirlerden biri Vaşşab olup, Tibet tarafından gelir. (...) Tibet yurdundan geçerek bu kısmın güneydoğusuna ulaşır. Türk bölgesiyle Huttal bölgesi arasını ayırır. (...) Fazl bin Yahya burada Ya'cûc ve Ma'cûc seddi gibi bir sed bina ederek sedde bir kapı açmıştı. (...) Bu bölgeyi kuzeyinden Buttem dağları çevirmiş olup, bu dağ Horasan tarafında bulunan büyük bir dağla bitişir. (...) Vaşşab Nehri bu dağın altından geçer ve Fazl bin Yahya tarafından inşa edilen seddin kapısı yanında Ceyhun Nehriyle birleşir. Ceyhun bu dağlar arasından geçer. Diğer nehirler ile Vaşş Nahri doğudan gelerek kuzey tarafında Tirmiz'in aşağısında Ceyhun'a dökülür. Belh Nehrinin baş tarafı Büttem Dağının Curcan'a yakın bir yerinden çıkar, Curcan'ın batı tarafında Ceyhun'a dökülür. Horasan'ın Amül şehri bu nehrin batı kıyısındadır. Bu nehrin doğu tarafında Türk illerinden Soğd ve Uruşene bulunur. Fergana Ceyhun Nehrinin doğusunda olup, bu iklimin bu kısmının sonuna kadar uzanır. Bütün Türk illerini kuzeyinden başlayarak Büttem dağları kuşatır. (...) Tibet'in kuzeyinde Türk illerinden Hazlaciye (Kürlük) diyarı bulunur ve bu kısmın doğusuna ve kuzeyine kadar uzanır. Batı tarafından dahi bu kısmın son bulduğu doğu tarafında Fergana toprakları, Hazlaciye iline bitişir. Fergana'nın doğusunda Tokuzoğuz toprakları bulunur. (...) Dokuzoğuzların doğusunda Türklerden Hırgızlar (Kırgızlar) yaşarlar. Kırgız topraklarının doğusunda Türk milletlerinden Kütma (Kimak, Altaylar) boyunun toprakları bulunur (İbni Haldun, s. 131,165,176)

Bu kısımdan itibaren Kimak topraklarının karşısında yer alan Yakut adasına dair bilgiler verir. Adanın ortasında yuvarlak bir dağ olduğunu, bu dağa çıkmak için geçit bulmanın zorluğundan bahseder. Horasan'ın ve bu dağların arka tarafları için Türklerin göçebelik ettikleri ülkeler olarak bahseder. Özellikle de adada öldürücü yılanlar ve yakut taşlarının çokluğundan bahseder. Buralardaki halkın bu taşları elde etmek için Allah'ın ilham etmesiyle bir şekilde o taşları elde etmenin bir çaresini bulduklarını söyleyerek, bölgede insanın ne tür zorluklarla mücadele ettiğini, bu zorlu coğrafi koşulların insanların tabiatına da etki ettiklerini vurgular. Hatta "burada yaşayan Türklerin sayıları o kadar çoktur ki, Allah'tan başka kimse onların sayısını bilemez" (İbni Haldun, s. 166), diyerek coğrafyadaki Türk hakimiyetini ortaya koyar. Göçebe hayatı yaşayıp ve geçinmelerini temin için deve, koyun, sığır ve at beslediklerini de ayrıca sözlerine ekler. Durub'ların sağ tarafında bu Durub'larla deniz arasında diyerek tarif ettiği (Anadolu)'yu Rum ülkesi olarak adlandırır. Fakat ardından artık bu ülkenin sultanı Türkmenlerden Osmanoğlu olmuştur diyerek, egemenliğin Rumlardan Türklere geçtiğini vurgular (İbni Haldun, s. 171; Alatas,2014, s. 108-27).

Kimakiya (Kimak) toprağı olan bölgeleri anlatırken, Kimakların toprakları olan bölgede Kokiya dağlarını anlatır ve Fokaya dağı okyanus kıyısında Ye'cüc ve me'cüc Dağları adıyla tanınmış büyük bir dağ olduğunu belirtir. Bu milletlerin hepsi de Türk kavimleridir, diyerek sözlerini tamamlar (İbni Haldun, s. 176). Makedonya bölgesinden bahsettiği yerde de, önceden Yunanlılara ait olduğunu hatta Yunanlıların devlet ve hâkimiyetlerinin burada başlayıp kurulduğunu ifade eder. Ama artık bu toprakların da Türkmenlere (Osmanlılara) ait olduğunu belirtir. "Osmanoğlunun devleti buradadır, merkezi Bersa (Bursa) şehridir. Osmanlılardan önce burası Rumların elinde idi", der (İbni Haldun, s. 180). Ermenistan'ın Azerbaycan'a bitişik olduğunu, Azerbaycan'ın sınır şehri olan Erdebil şehrinin burada olduğunu, Taberistan (Hazar) denizinin bir parçası üzerinde kurulduğunu anlatır. Bu kısımda bu denizin kuzeyinde Hazar yurdunun bir parçası bulunmaktadır. Bunlar Türkmenlerdir, demektedir (İbni Haldun, s. 188). İtil (İdil, Volga) Nehri hakkında verdiği bilgilerde, bu nehrin Hazar denizine döküldüğünü, bu iklimin doğusunda da denizin suları oralardan çekilmiş olan bir kıta olduğunu ifade eder. Burası Türk kavimlerinden Guz'un (Oğuz) göçebelik ettiği yerdir, diyerek Oğuzların yerleşik olduğu bölgeleri de vurgular (İbni Haldun, s. 189).

Türklerde Göçebelik

Göçebelik, Türk medeniyetinde önemli bir tarihi unsurdur çünkü bu yaşam tarzı, Türk kültürünün şekillenmesinde ve yayılmasında etkili olmuştur. Göçebelerin hareketliliği, ticaret yollarını oluşturmuş, farklı kültürler arasındaki etkileşimi ve kültürel alışverişi sağlamıştır. Üstelik göçebe topluluklar savaşta da hareket kabiliyeti sayesinde avantaj elde etmiş ve tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin kurulmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenlerle göçebelik Türk tarihinde önemli bir yer tutar. (Özçamca, 2007, s. 177-184). İbni Haldun da Mukaddime eserinde göçebelik üzerine düşüncelerini bu bağlamda belirtir, toplumları bu yönden de inceleyerek, koyun ve inek besleyerek yaşam kaynaklarını sağlayanların çoğunun göçebe olduklarını ifade eder. O'na göre, bunlar hayvanları için otlaklar ve sulu yerler aramaya mecbur oldukları için göçebelik bunların hayatına daha uygundur. Bunlara "Şâviyye" adı verildiğini söyler, kavramın koyun ve sığır besleyerek geçinenler anlamında kullanıldığını da ifade eder (İbni Haldun, s. 275). Dolayısıyla bu toplumların otlaklar bulunmadığı için sahra ve çöllere göç etmediklerini açıklar. Berberiler, Türkler, Türklerin kardeşleri olan Türkmenler ve Sakalibe (Slavlar) göçebedirler. Öte yandan deve besleyerek geçinenler konusunda durumun farkını anlatır. Anlattığına göre deve, yavrusunu en ağır doğuran ve süttten kesen bir hayvan olduğu için gerek doğururken ve gerek yavrusunu beslerken çölün sıcak

havasına en çok muhtaç olan bir hayvandır. Bu nedenle uzak yerlerde otlaklar aramak zorunda kalmışlardır. Göçebeler ile verimli yerlerde yerleşik hayat yaşayanlar arasındaki uzlaşmazlık halinin hatta göçbeleri küçük görme ve aşağılamaları nedeni ile daha da uzaklaştırdıklarını, uzak yerlere göç etmeye mecbur bıraktıklarını belirtir.

“Bundan dolayı bu göçebeler insanların en vahşileşmişleri olup, mukim hayat yaşayanlar da bunları vahşilik ve dilsiz hayvan derecesine indirmişlerdir. Bu göçebeler Araplar ve Araplar gibi göçebelik eden ve Magrib’de yaşayan Berberiler, Zenâtelere ile doğuda yaşayan Kürtler, Türkmenler ve Türklerdir. Fakat göçebe hayatı yaşayan bu kavimler arasında en uzak yerlerde otlaklar arayan ve en çok göçebe olanı Araplardır. Çünkü Araplar ancak deve beslemekle geçinirler, ötekileri ise hem deve, hem koyun ve inek beslerler. Bu açıklamamız Arap kavminin bu yaşayış devresini geçirmesinin tabii bir hâl olduğunu belirtmek ve insanların, cemiyetler hâlinde yaşayarak dünyayı imar ederken bu yaşayış tarzının devresini geçirmenin onlar için bir zaruret olduğunu anlatmak içindir” (İbni Haldun, s. 276).

Orta Asya coğrafyası Hazar ve Aral civarı için buraların hepsi de Türk kavimlerinden Oğuzların göçebelik ettikleri yerler olduğunu söyler ve Harezmi (Aral) gölü civarını anlatır. Ceyhun Nehrinin bu göle döküldüğü bilgisini verir. Oğuzların göçebelik ettikleri bölgeden akan birçok çay ve nehirlerin de bu göle döküldüklerini anlatır. Gargun (Balkaş) gölü civarını da konu edinir. Ayrıca Mirgar Dağından sayıp tükenmeyecek derecede çok ırmaklar aktığını ve bu ırmaklar her iki taraftan bu göle döküldüğünü anlatır. Söyleminin devamında Türk kavimlerinden Erkese (Türkes)lerin bu civarda olduklarını, Oğuzlar ilinin batısında, Kimaklar (Altaylar)ın yeraldığı vurgular. Yine doğu tarafından Ye’cûc ve Me’cûclerin (Gog-Magogların) etrafını kuşatmış olan Kokiya Dağı, Erkeseler ilini doğu tarafında yer almaktadır. Dağ, Türk kavimlerinden Kimakların yurdunu çevirmiştir. “Bundan sonra kuzey bölgesine uzanarak altıncı iklimin dokuzuncu kısmına ulaşır ki, İskender’in yaptırdığı sed buradadır. Ye’cûc ve Me’cûc yurdunun bir parçası bu kıtadadır. Ye’cûc ve Me’cûc toprakları birbirine bitişik olarak hepsi de bu beşinci iklimin onuncu kısmındadır” (İbni Haldun, s. 184-185).

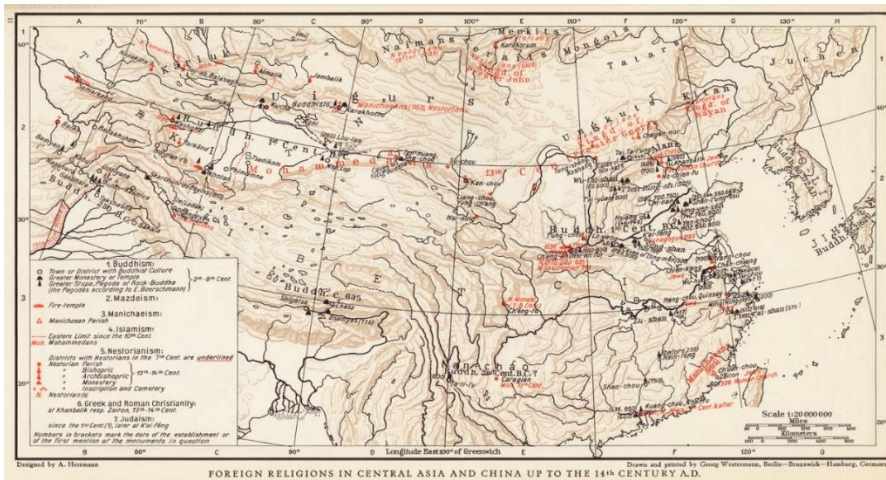
“(…) Siyah Dağın kuzeybatısındaki köşesinde Bertas (Pontus) toprağı bulunur. Şehrab (Başkurt) ve Becnak (Peçenek) toprakları bu kısmın doğu tarafındadır. Başkurt ve Peçenekler Türklerden bir kavimdir. Sekizinci kısmın güney tarafının hepsini Türk kavminden Çulah (Huyub, Halaç, Kalaç) boyunun toprakları teşkil eder. Sekizinci kısmın kuzeydeki parçasının batı tarafında El-Arzu’l-Müntenetü (Pis koken yer) bulunur. Söylendiğine göre bu bölge, İskender tarafından sed yapılmadan önce, Ye’cûc ve Me’cûc tarafından yıkılmıştı. En büyük nehirlerden biri olan İdil (Volga) Nehrinin baş kaynakları bu *El-Arzu’l-Müntenetü*’dür. Bu ırmak Türk ülkelerinden geçerek beşinci iklimin yedinci kısmında Hazar Denizine dökülür ve çok kıvrıntılı olup, El-Arzu’l-Müntenetü üç kaynaktan akar. (...) Bu iklimin dokuzuncu kısmı Türk kavminden Hafşahlar (Hifşahlar) yurdudur. Bunlar Kafca (Kıpçak)lardır. Türklerden olan Serkes (Türkes)ler de burada yaşarlar. Bu kısmın doğusu Ye’cûc ve Me’cûc yurdudur” (İbni Haldun, s. 193).

Harita 2. Tercüme-yi Haridatü'l-acayip'ten alınmış, alt ortasında Yecüc ve Mecüc Duvarı, İstanbul'un kuzeydoğusunda (müstahkem üçgenin içinde) yer alan bir dünya haritası. (Mahmud el-Hatip el-Rumi, Tercüme-yi Haridatu'l-acayip. 1047 H. [1637]. British Library

(Atlantik) suları altında kalan yerleri de anlatır. Güney tarafından denizin suları çekildiğini bu kısmın doğu tarafını Türk milletlerinden Kımazeklerin topraklarının teşkil ettiğini vurgular. Kımazek toprağının doğusunda ise Tast (Tavast) illerinin yer aldığını da sözlerine ekler (İbni Haldun, s. 192). Asur gölü civarını anlatırken, Türkmenlerin kavimlerinden Tatar (Betâriye) topraklarının burada olduğunu söyler. Kumanlar ili topraklarına bitişik olduğunu anlatır. Doğu tarafındaki dağlardan akan suların bu göle döküldüğünü, soğuk şiddetli olduğu için bu göl daima donmuş bir hâlde olduğunu, ancak yazları az bir zaman buzlarının eridiğini anlatarak yine coğrafyanın koşullarını da vurgular. Rus memleketinin Kuman topraklarının doğusunda olduğunu da belirtir.

Rus yurtları sınırlarının altıncı iklimin beşinci kısmının kuzey doğusundan başlamış olduğunu yukarıda anlatmıştık. Bu iklimin altıncı kısmının doğusunun güneyindeki köşesinde, Bulgar (Kazan) topraklarının kalan kısmı bulunur. (...) (Kukiya) Dağına ulaşır ve burada son bulur. (...) Bu iklimin yedinci kısmına gelince bu kısmın batı tarafını Türk milletlerinden Peçenek topraklarının kalan kısmı teşkil eder. Peçenek topraklarının sınırı altıncı kısmın doğusunun kuzeyinde başlar. (...) Yedinci iklimin yedinci kısmının bu parçasının doğu tarafında, Başkurt topraklarının kalan kısmı ve bundan sonra El-Arzu'l-Müntenetü (Pis Kokulu Yer) bölgenin kalan parçası bulunur (İbni Haldun, s. 193).

Harita 3. Hermann, Albert. "MS 14. yüzyıla kadar Orta Asya ve Çin'deki dinler haritası" Cambridge Mass. : Harvard University Press, 1935. Norman B. Leventhal Harita ve Eğitim

Merkezi, <https://collections.leventhalmap.org/search/commonwealth:q524n188f> (Erişim Tarihi: 25 Aralık, 2023).

İbni Haldun insanın sadece coğrafya ve iklimle değil, yediği ve içtiği ile de tabiatına etki ettiğini, karakterini şekillendirdiğini düşündüğü için bu konuda da milletlerden örnekler verir. İtidal bölgeleri olarak adlandırdığı yerler ve buralarda yaşayan insan ve toplumların özellikleri bağlamında, bu bölgelerden uzak olmaları ile bağlantılı olarak Sudan bölgesine dair düşünceleri de ifade etmektedir, yemek ve içme adetlerini de ahlaklarına ve insan doğasına etkileri bakımından bahseder. “Sudanlıların çoğunun mağaralarda ve ormanlarda yaşadıkları, otlar yedikleri söylenmektedir. Bunlar vahşi olup birbirini yerler. Sakalibe, halkı da böyledir. Çünkü itidal bölgelerinden uzak buldukları için bunların ahlâkları yabanî hayvanların ahlâkı derecesine yaklaşıyor ve o ölçüde insanlıktan da uzaklaşıyorlar” demektedir (İbni Haldun, s. 196). Nitekim dini kabul etme hususunda da iklim ve ahlak korelasyonunu ne şekilde kurduğunu yukarıda ifade etmiştik. Sudan halkı için “din hususlarındaki hâlleri de böyledir. Peygamberlik nedir bilmezler” demektedir (İbni Haldun, s. 197).

“Bunların İtidal bölgelerine yakın olanları bundan müstesnadır. Fakat sayıları azdır, Yemen’e komşu olup da İslâmlıktan önce ve İslâmlıktan sonra da Hristiyan olan Habeşliler ve Malaya adaları ve Kükü (Gawgaw) halkı ve Tekrurler gibi Magrib’e komşu bölgelerde yaşayan ve bugüne kadar İslâm dininde olanlar bundan müstesnadır. Bunların hicretin yedinci (milâdî onüçüncü) yüzyılı içinde İslâmlığı kabul etmiş oldukları rivayet edilmektedir. Kuzey milletlerden Sakalibe, Frenk, Türkler ve bunlardan başka Hristiyanlığı kabul edenler de bunun hâricindedir.” (İbni Haldun, s. 197; bk Şerefeddin, 1938, s. 67-71)

Türkler ve Sakalibe ile Frenklerin ise Kuzeye yani itidal bölgelerine yakın olmaları ile farklılaştıklarını belirtmesi ve önemli bir ayırım olarak ortaya koyması, insanların ve toplumların iklim, ahlak ve yaratışla bağlı olarak iş yapma, harekete geçme ve bütün diğer hallerindeki neticeleri belirlemede işlediği bir husustur (İbni Haldun, s. 199). Geçim kaynaklarını elde etmeden, meslek oluşturmaya, zanaat yapmaya, ilim ve devlet işlerine kadar her açıdan etkisi olduğunu düşünmektedir.

İbni Haldun Türklerin İslâm’a geçişlerini anlattığı kısımda Arapların İslâmı tanıtmak sayesinde birbirlerine sevgi ve muhabbetle bağlanarak güçlü bir ordu haline geldiklerini anlatır. Hz. Muhammed’in de katıldığı Tebuk gazvesinde Müslüman askerinin sayısı, Mudar ve Kahtan’dan, yaya ve atlılardan oluşan 110 bini bulmuş ve vefatına kadar bu şekilde artmaya devam etmiştir. Böylece diğer milletlerin devletlerini fethetmeye yöneldiklerinde bu milletlerin orduları ya da kalelerinin engel olamadığını belirtir (İbni Haldun, s. 334,348). Yine İbni Haldun’un anlatımına göre, o dönemde iki büyük devleti vardır. Biri Fars, diğeri (Doğu) Roma’dır. Bu devletlerin ordularınca korunan memleketlerin ele geçirildiğini, Doğuda Türk devleti ve Batıda Frank ve Berber devletleri ve Endülüs’te hüküm süren Gotlar’ın yenilgiye uğratıldıklarını anlatır. “Araplar Hicaz’dan kalkarak en uzaktaki Sûs’a ve Yemen’den kalkarak en kuzeyde yaşayan Türklerin üzerine yürüdüler ve yedi iklimi ellerine geçirdiler”, der (İbni Haldun, s. 357).

İslâmî fetih hareketleri, Peygamber’in (s. a.) vefatından üç, dört sene sonra Müslümanların Fars’ı ve Bizans’ı istilâ etmelerinde söylediklerimizle çelişen bir taraf yoktur. Bilmek gerekir ki, bu durum sadece Peygamberimizin (s. a.) mucizesi sayesinde vukua gelmiştir. Bunun sırrı ve hikmeti, düşmanlarıyla yaptıkları cihadda Müslümanların iman nuruyla ileriye görerek seve seve canlarını feda etmeleri, düşmanlarının kalplerinde Allah’ın korku ve perişanlık yaratmış olmasıdır. Bütün bunlar, eski devletler karşısında yeni devletlerin göstermiş oldukları direnme hususunda yerleşik âdetlere aykırı olan harikulade hâllerdir.

Öyle olunca, demek ki, bu gibi şeyler İslâm'da zuhur ettiği bilinen Peygamberimizin (s. a.) mucizelerindedir. Mucizeler olağan durumlarla kıyaslanamaz ve mucizelere olağan durumlarla itiraz edilemez (İbni Haldun, s. 612).

İbni Haldun dünya coğrafyasında hangi milletlerin egemen olduklarını ifade ettiği bir başka yerde; önce dünyada eski Fars milletleri, Süryanîler, Nabatlar, Tebâbia (Tübbalar), İsrailoğulları ve Kıbtîlerin medeniyet kurduklarını, devletlerinin kendilerine mahsus hâlleri, kaideleri, siyasetleri, sanatları, ayrı ayrı dilleri, ıstılahları, kendi cinslerinden olan fertlerle aralarında ortak olan hususiyetleri ve dünyayı imar tarzları olduğunu vurgular. Bunu bu şekilde anlayabilmek için kendilerinden sonra bıraktıkları eserlere bakmanın yeterli olacağını iddia eder. Onlardan sonra ise ikinci tabakaya mensup olan Farslar, Rumlar ve Arapların medeniyet kurduklarını bunların âdetlerinin eskilerin yerine geldiğini anlatır. Sonrasında ise Mudar Arapları idaresinde İslâm Devletinin kurulduğunu ve büyük bir değişiklik meydana getirdiğini hatırlatır. Böylece yine öncekilerden kalan hâl ve âdetlerin farklılaştığını söyler. İbni Haldun devletlerin ardı sıra yıkılmaları esnasında milletlerin tabiatlarının ve âdetlerinin değiştiğini, hatta unutulmuş ortadan kalktıklarını anlatır. Ona göre bunun nedeni, her kavmin âdetlerinin hükümdarlarının ve devletin âdet ve kaidelerine tâbi olmasıdır. Ardından Arap Devleti yıkılır; Arapların izzet ve şereflerini yükselten ve ikballerini temin eden kişiler gittikten sonra devlet ve idaresi, Arap olmayan milletlerin eline geçer, doğuda Türkler, batıda Berberiler ve kuzeyde Frenkler gibi milletler hâkim olurlar (İbni Haldun, s. 96).

Türklerde Kölelik, Hükümdarlık ve Devlet Kurma

İbni Haldun'a göre, köleliğe alışan millet yalnız Sudanlılardır, bu da onlarda insanî özelliklerin azlığından ve tabiatları hayvanlara yakın olduğundan ileri geldiğini söyler. Bir diğer kölelik halinin ise köle olmakla derece ve rütbe sahibi olmayı, servet ve şeref kazanmayı ümit edenlerin razı oldukları bir hal olarak tanımlar. Örnek olarak da Memlûk (Kölemen) Türkler ile Endülüs'teki Frenkleri söyler (İbni Haldun, s. 328) Çünkü ona göre, bunlar köle olduktan sonra, zenginliklere yani mal ve nimetlere kavuşmuşlardır; kazandıkları şeref ve rütbeye, ayrıca, nimet ve malın en iyisini kendilerine seçebilme koşulları elde ettikleri için kölelikten çekinmemektedirler (İbni Haldun, s. 310, 321).

Abbasî hanedanlığındaki velâ sahibi Türklerle, onlardan önce aynı durumdaki (Fars asıllı olan) Bermekoğullarına ve Nevbahtoğullarına dikkat ediniz. Hanedanlıktaki velâ (azatlı, azat olmuş) sayesinde nasıl köklü bir şan ve asalet tesis etmişler ve nasıl bir hane ve şeref elde etmişlerdi. Şimdi Cafer bin Yahya bin Hâlid esas soyu olan İranlılığa değil, Harun Reşid ve onun kavmine intisap suretiyle aile ve şeref itibarıyla insanların en itibarlısı olmuştu. Bütün hanedanlıkların velâ sahipleri için de durum böyledir. Sahip oldukları asaleti, devlet hizmetinde kökleşerek elde ederler. Bu durumdaki kimselerin hanedanlıkla ilgili nesepleri değil, sadece en eski nesepleri yok olup gider (İbni Haldun, s. 302).

Bir başka kölelik biçimi olarak, devlette şeref ve itibar kazandıran, güçlendiren kölelik biçiminin nasıl süreçte geliştiğini de açıklar. Hükümdar, iktidarının ilk zamanlarında kendi asabiyesinin gücü ve desteğiyle o kavmi kendine itaat ettirir. Fakat daha sonra akraba olmayan uzak boyları da kendisine boyun eğdirmek ister. Dünyanın her tarafında yaşayan milletlerin durumlarının bu olduğunu vurgular. Fakat ona göre, biri üstün gelerek diğerlerini kendisine itaat ettirir boyun eğdirirse, bu galibiyetinin bir sonucu olarak başkalarını kendisine boyun eğdirmek için kuvveti artar ve hedefini genişleterek daha çok kavmi ve bölgeyi kendisine boyun eğdirmeye çalışır. Gücü bir

başka devletin gücüne denk olabilecek bir hâle gelinceye kadar da bu şekilde devam edeceğini belirtir. Bir devletin ihtiyarlama (çökme) zamanı geldiğinde, devlete mensup boylardan o devleti koruyacak yardımcıları bulunmazsa, ötekisi o devleti yenerek topraklarını ve idaresini ele geçireceklerini ve böylece bütün devleti ele geçirmiş olacağını anlatır. İşte bu süreçte üzerine saldırmak istediği devlet, yıkılma aşamasına yani (ihtiyarlık çağına) gelmemiş olup da ancak kendilerine saldıran düşmanlarına karşı koyabilmek için güçlü bir asabiye'nin başkanlarından destek istemek zorunda kalırsa, yardım istediği asabiye'nin ileri gelenleri şeref ve şan kazanmak maksadıyla, o devletle birleşeceklerini anlatır. Nitekim böylece devletin yardımcıları arasında yer alırlar ve devlet bunları kendi amaçları için kullanır. Fakat elbette bu destekleri sayesinde devlette idarecilik elde ederler. Örnek olarak da Türklerin Abbasîler içinde; Smhâce ve Zenâtelere Kütameler içinde ve Hamedanoğulları'nın Şii hükümdarlıklarını verir (İbni Haldun, s. 310). Fakat bir süre sonra bu azatlıların kurdukları devletlerin de kendilerini yıkılışa götürecek bir sürece gireceklerini, kendileri için seçtikleri yeni köle ve azatlıların öncekilere kıyasla daha cesaretli olmaları nedeni ile öncekilere egemen olacaklarını anlatır. Çünkü "köle olmuş milletler, sahiplerinin ağır hizmetleriyle uğraştıkları için sevinçleri söner, tembelleşirler. Ümit ve sevinçleri bittiği için kendilerini korumada acizleşirler ve başka bir kavmin üstün gelmesiyle istila edilirler" (İbni Haldun, s. 327; ayrıca bkz. Önder/Ulaşan, 2018, s. 231-266).

"Devletin başında bulunan hükümdar şiddet ve kabalığa alışmış, kendi kavminden olmayan, savaş saflarında dayanıklı, şiddetli hâllere, bu cümleden açlığa ve darlığa katlanabilen diğer askerleri kullanırlar. Bunların devletin ihtiyarlığına karşı çare olacaklarını ümit ederler. Allah, o devletin yıkılmasını takdir ve irade ettiği zamana kadar bu hâl devam eder. Bunun bir örneği doğudaki (Mısır'da) Türk devletidir. Çünkü bu Türk devleti askerinin çoğu hükümdarın kendi kavminden olan köle ve azatlılardır. Türk hükümdarları getirdikleri bu köle ve azatlılar arasından atlı ve yaya askerler seçerler. Bunlar önce devleti koruyan Türk köle ve azatlılarının oğullarına nispetle savaşta cesaretli olurlar ve şiddetli hâllere ve darlığa dayanırlar. Çünkü öteki kölelerin oğulları devletin ve hükümdarın bol nimetleriyle yetişmiş oldukları için, yukarıda anlattığımız gibi, cesaret ve atılganlıklarını kaybetmişlerdir (İbni Haldun, s. 369).

Öte yandan ise göçebe ve vahşi bir hayat yaşayan milletlerin devletlerinin daha geniş olduğuna dair de düşüncelerini destekleyen deliller sunar. Ona göre çöllerde göçebelik eden milletler kuvvet, şiddet ve istibdata üstün gelmeye, toplulukları kendilerine köle etmeye daha muktedirlerdir. Bu, bunların diğer milletlerle savaşmaya muktedir olduklarından ileri gelmektedir. Bunlar şehirlerde yerleşik hayat yaşayanlara kıyasla yırtıcı hayvanlar gibidirler. Örnek olarak da Araplar, Zenâte ve bunların benzerleri olan Kürtler, Türkmenler ve Sinhâcelerden Lisâm gibi milletleri söylemektedir (İbni Haldun, s. 321). Abbasîler devletinde Mu'tasım ve oğlu Vâsık zamanında Arap asabiye'nin yıkılışını anlatır. Bu dönemde ancak Acem'den, Türk'ten ve Deylem'den, Selçukoğullarından ve daha başkalarından köle, yardımcı ve azatlılarıyla korunabildiklerini söyler. Sonrasında ise Arap olmayan bu kölelikten azat olmuş milletlerin etrafı ele geçirdiklerini, neticesinde Abbasî devletinin parçalanarak Bağdat ve vilâyetiyle sınırlı kaldıklarını açıklar. İbni Haldun, Abbasî devleti böylece zayıfladıktan sonra, Deylemlerin Bağdata yürüdüklerini ve halifeliğin başşehirine sahip olduklarını belirtir. Artık halifeler onların emirleri altına girmişlerdir ve sonunda Deylemlerin egemeliği Selçuklular tarafından yıkılmıştır. Artık halifeler Selçukluların hükümleri altında yaşamışlardır. Selçukoğulları devleti zayıf düştükten sonra ise Tatarlar Bağdat'a saldırarak ve halifeyi öldürdüklerini anlatır (1258). Halifeler devrinin böyle bittiğini vurgular (İbni Haldun, s. 342, 594, 606; Ardıc 2012, s. 315-24). Yine önemli bir kanun

olarak ifade eder ki; bir devletin merkezi mağlup edilirse, çevresinin ve sahasının var olmaya devam etmesinin ona bir faydası olmaz. Böylesi bir durumda devlet derhal yok olmaya başlar. Çünkü merkez, kendisinden ruhun ve canın çevreye yayıldığı kalp gibidir. Kalp mağlup edilir ve ona malik olunursa, onunla bağlı bütün organlar zarar görür. Organik devlet anlayışının devamı niteliğinde bir analogi olarak kalp benzetmesine yer verdiğini görülür (İbni Haldun, s. 355). Türk devletleri güçlendikçe Arap devletlerinde halifeliğin bir anlamının kalmadığını da ifade eder. Özellikle de Bağdat'da Abbasi halifeliklerinin sadece isimde kalmasının nedeni olarak Türk hükümdarlarının iktidarını örnek verir.

“...asabiyeler bulunmayan ülkelerde devlet kurmak kolay olur, kargaşalık çıkaracak unsurlar bulunmadığı için hükümdarı bu ülkelerde kendi hükümünü yürütür. Zamanımızda Mısır ve Şam'da olduğu gibi, devlet bu gibi ülkelerde fazla asabiyete muhtaç olmaz. Çünkü Şam ve Mısır'da asabiyet sahibi kabileler yoktur. Şam, vaktiyle çeşitli asabiyetlerin kaynağı olmamış gibidir. Devlete karşı isyan edenler ve asabiyet sahibi topluluklar az bulunduğu için Mısır devleti, son derecede sükûnet, istikrar içinde olup yalnız sultan ile tebaası vardır. Türk hükümdarları ve bunların asabiyet sahibi olan toplulukları tarafından idare olunmakta ve bunlar birbiri ardınca hükümdarlık bir sülâleden diğerine geçmektedir. Bağdat'taki Abbasî halifelerinin halifelikleri ise isimde kalmaktadır (İbni Haldun, s. 606).

İbni Haldun'a göre her milletin kültür ve medeniyeti o devletin büyüklüğü ile orantılıdır. Çünkü aslında medeniyetler, sahip oldukları servet, bolluk ve refahın bir sonucudur. Servet ile nimet elde edebilmek ise, devlet olmakla mümkündür ve devlet adamlarının ele geçirdikleri para ve mal devletin büyüklüğü ve gücü oranında olacaktır.

“Emevîlerden sonra hüküm süren Abbasîler ve Ubeydîler ihsan ve mükâfat olarak para, mal, çantalar içinde giyimler ve bütün takımıyla atlar vermeye başladılar. Kuzey Afrika'da hüküm süren Kütâme ile Benu Ağleb ve Mısır'da hüküm süren Benu Ta'ge (İhşidler) ile Endülüs'te hüküm süren derebeylikler (tavâif-i mülûk) Muvahhidler, Zenâte ve diğerlerinin durumu da böyledir. Kültür ve medeniyet bunların her birine kendilerinden Önce hüküm süren devletlerden intikal etmiş olduğu için, ihsan ve mükâfatları da bu medeniyetle mütenasip idi. Farsların kültür ve medeniyeti Emevîler ve Abbasîlere, Endülüs'te hüküm süren Emevîlerin kültür ve medeniyetleri batıda (çağımıza kadar hüküm sürmüş olan devletlere) ve çağımızda hüküm sürmekte olan Muvahhidler ve Zenâtelere, Abbasîler zamanı medeniyeti Deylem, Türk, bunlardan sonra Selçukoğullarına, Mısır'da hüküm süren Türk kölemenlerine, Acem ve Arap Irak'ında hüküm sürmüş olan Tatarlara intikal etmiştir (İbni Haldun, s. 376).

İbni Haldun gözü ile görebildiği devletlerin en büyüğünün, yaşadığı zamanda Mısır'daki Türk devleti olduğunu söyler. “Bu dönemde devletin hükümdarı Türklerden Nasır Muhammed bin Kalavun'dur” (İbni Haldun, s. 387). Bu kısımda dönem için hazinede bulunabilecek yüklerden kayıt altına alınmış ve bilgisi dahilinde olanları da ifade eder.

Devletleri Kuruluştan Yıkılışa Götüren İki Hastalık Meselesinde Türkler

İbn Haldûn'a göre, her devlet doğum, gelişme ve ölüm döngüsüne tabiidir. Devleti yönetenlerin davranış ve tutumları da devletin döngüdeki aşamasına göre değişir. Çünkü ahlâk, tabiatıyla, bulunduğu çağın halinin mizacına tabiidir (İbni Haldun, s. 379; Önder & Ulaşan, 2018, s. 231-266). İbn Haldûn'un beş evre olarak ele aldığı döngü kısaca şu şekilde ifade edilebilir: **Birinci Evre**; zaferin sağlanıp gücün ortaya konduğu bu evrede, devlet

başındaki kimse de hem gücünü göstermek hem de vergi toplamak, devletin güvenliğini sağlamak konusunda kavmine örnek olur. Asabiye sayesinde iktidarı elde ettiği için de onların fikirlerine danışarak hareket eder. **İkinci Evre;** artık kendi fikirleri uyarınca hareket etmeye başlar. Bazı kişilere çeşitli ikram ve ihsanlarda bulunarak etrafındaki desteğini artırır ve köleler edinir. Hükümdarlık nimetlerini paylaşan diğer kişileri bertaraf etmek amaçlıdır. Hükümdarlığın kendi sülalesinde devam etmesini ister. Bu şekilde akrabalarını uzaklaştırmakla uğraşır fakat yardımcısı azdır ve bunlar yabancıdır. **Üçüncü Evre;** refahın sağlandığı çağdır. Servet arttığı için şehirler inşa etmek, sanatlar icra etmek konusunda çeşitli milletlerin eşrafından istifade eder ve onlara ihsanlarda bulunur. Ordu ise güzel kıyafetler ve ihtişamlı törenlerle düşman devletleri korkutmak amacıyla davranır. İstibdat devrinin son çağı olarak artık kendinden emin olan devletin başındaki hükümdar, tek başına hareket eder. Şan ve ihtişamı bir şahısta toplamak devletin bir tabiatıdır (İbni Haldun, s. 366). Fakat maalesef iktidarı ele geçiren kimsenin insan doğasındaki hayvani yönün etkisiyle büyükmeye kapılacağını ve ilahlaşma eğilimi göstereceğini açıklar. Aslında devlet kurulduktan ve yönetim bir kişinin elinde toplandıktan sonra, eğer hükümdar hak ve doğruluk içerisinde hareket ederse, bunda kabullenilmeyecek ve reddedilecek bir durum olmadığını anlatır. Örnek olarak da Hz. Süleyman ve babası Hz Davud'un (a.s.) İsrailoğulları devletinin yönetimini tek başlarına gerçekleştirmelerini verir. Ancak bilindiği gibi onlar peygamberlerdi ve hak üzereydiler, diyerek tek kişilik yönetimin peygamberler için en iyi yönetim şekli olduğu söylemiş olur (İbni Haldun, s. 436). İbn Haldûn burada her ne kadar en iyisi ve doğru yönetim biçimi olsa da tek kişilik iktidarı özellikle peygamberlere mahsus gördüğünü belirtmektedir. **Dördüncü Evre;** barış ve huzur dönemidir. Kendinden önce gelen hükümdarları takdir eder ve hatta onların izlerini takip eder. Artık seleflerinin fikirlerinin kendilerinkinden daha isabetli olduğuna inandığı dönemdir. **Beşinci Evre;** israf dönemidir. Kendinden öncekilerin topladıklarını, yakınlarına, kötü dostlarına dağıtırlar. Hatta onları liyakatine sahip olmadıkları memuriyetlere atarlar. Devletin asıl hizmet görenlerini, önemli yardımcılarını görevden uzaklaştırıp, onların kalplerini kırarlar. Bunların yardımından mahrum olurlar. Askeri ve orduyu doğru teftiş etmezler. Böylece devlet ihtiyarlamış olur ve çöküşe geçer (İbni Haldun, s. 379-381). "Kalp yenilgiye uğrayarak ele geçirildiği takdirde, bütün etrafı yenilgiye uğrar ve merkez yıkılır (İbni Haldun, s. 355) diyerek devletin merkezini, insan vücudundaki kalbe benzetir. Merkezi kaybeden devletin civarında ya da sınırlarında istikrar kalmasının da mümkün olmadığını düşünmektedir. Fakat devletin ihtiyarlamadan kurtulup, ömür kazanması da mümkündür. O'na göre "devletin azametinin tek elde toplanıp refahı son haddini bulduktan sonra ihtiyarlama dönemine girer", eğer Allah o devletin yıkılmasını takdir ve irade etmemiş ise asker sayısını artırıp, bolluğa alışmış devlet mensuplarını uzaklaştırarak devletin ömrü uzatılabilir (İbni Haldun, s. 370).

Devletin tabiatının bozulduğu ve tedavisi mümkün olmayan hastalığa tutulduğu durumları anlattığı yerde Türk azatlılarının Arap devletlerinde vezirlikleri nasıl elde ettiklerini de belirtir. İbni Haldun'a göre birinci hastalık türü olarak; devlette asabiye bozulduktan sonra, devlet adamlarının kalpleri de kırılmış, kalpler sultana düşman kesilmişlerdir ve hükümdara karşı kin beslerler, onun başına felâket gelmesini beklerler. (İbni Haldun, s. 393) Bu kısımda tarihten yine Türkleri de içeren örnekler verir:

Devlette azamet ve şeref şahıslarda toplanarak Araplar vilâyetlerin idaresinden uzaklaştırıldıktan sonra vezirlik makamına Arap olmayanlar ve Bermekilerden halifelerin ihsanına nâil olanlar ve Sehl bin Nevbahtogulları, Tahiriler, bunlardan sonra Büvayhiler, Boğa, Vasıf, Atamış, Baknak, İbn Tolun ve onların oğulları gibi Türk azatlıları ve daha başka Arap olmayan milletlerden azatlılar vezirlik makamına geçtiler (İbni Haldun, s. 393).

İbni Haldun'a göre ikinci tür hastalık ise iktidarın babadan oğula geçmesiyle sürdürülen yönetim biçimidir. Babadan oğula el değiştirmeye başlamasından sonra vezirlerinden veya hükümdarın maiyetindekilerden birinin devlet yönetimine karışmasının kolay olacağını söyler. Böylece çocuk yaşta veya zayıf birinin devletin başına gelmesi gerçekleşir. Bir süre sonra da devlet idaresindeki aczi açığa çıkacaktır. Bunun üzerine babasının vezirlerinden, maiyetindekilerden, azatlılarından veya kabilesinden onu terbiye etmeyi üzerine alanlardan biri, onun adına devleti idare etmeye başlar. Çocuğa devlet işlerine bakmak unutturulur. Hükümdarın devletteki vazifesi sadece tahtta oturmak, el öptürmek, perde arkasında kadınlarla ilgilenmek olduğuna inanır hale gelir. Devlet işleri olan orduyu, malî meselelerin ve sınırları teftişin hep vezirin vazifesi olduğunu zannedecektir. Vezir de kendinden sonra yerini oğullarına bırakacak kadar güçlenir. Bu duruma da örnek olarak Doğuda Abbasiler devletine Büvayhîlerin, Türklerin, Kâfûr el-İhşidîlerin ve başkalarının, Endülüs'te Mansur bin Ebî Âmir'in durumlarını verir (İbni Haldun, s. 397-398). Şiilerde devlet yönetimine Türklerin etkisini de konu edinir. Şiiler, İsmail'in imametini tanıdıktan ve imamın saklanmış olduğuna inandıkları için "Bâtîniye" adını da taşıdıklarını söyler. Şiilerin bu kolunun eskiden söyledikleri sözleri üstüne Hasan bin Muhammed Sabbah tarafından yeni söylemler eklendiğini ifade eder. Bunların Şam'da ve Irak'ta birtakım kaleleri ele geçirdiklerini ve Mısır'da hüküm süren Türk hükümdarlarıyla Irak'a hakim olan Tatarlar (Moğollar) tarafından ortadan kaldırıldıklarını anlatır (İbni Haldun, s. 428; Van den Bent, 2016, s. 181-86).

Türklerde Devlet Adamları

Hilâfet dönem olarak bitip, hâkimiyet Arapların elinden tamamen çıkınca, Mülk (devlet), Türk ve Berber gibi milletlerin eline geçtiğini vurgular (Şerefeddin, 1938, 67-71). Bu şartlar içinde hilâfetle ilgili söz konusu durumlar hem şekli hem de asabiyeti bakımından Araplardan daha uzaklaşmış olur. Bunun sebebini ise Arapların, Hz. Peygamber'in onlardan biri olduğu, onun tarafından konan hükümlerin ve şer'î kuralların, çeşitli milletler arasında kendilerine has olduğu kanaatinde olmalarına bağlar. Ona göre Arap olmayanlar ise böyle düşünmüyorlardı. Sırf İslâmı din olarak kabul ettikleri için hürmet anlayışı içinde davranırlar, önceki halifeler tarafından idare edilen devletler içinde vazifelere ehil olduklarını göstermiş olan kimseleri, asabiyetlerine mensup olmasalar bile, görevlendirirlerdi (İbni Haldun, s. 471-472).

Vezir, Naib, Hâcib; Mısır'da Türk devletindeki yüksek dereceli devlet görevlilerini bu bakımdan anlatır. Fiilî gücü elinde bulunduranların "vezir" adını, tahakküm altındaki halifelerin özel işlerini yürütenlere bıraktıkları için, bayağılaştığı düşüncesiyle kullanmadıklarını söyler. Yaşadığı dönemde Mısır Türk devletinin emir, yasak ve askeri işlerine bakanlar kendileri için "naib" adını seçtiklerini, hâcib unvanını eski manasında bıraktıklarını, vezir unvanını devletin diğer vergi işlerini yöneten görevlilere tahsis ettiklerini bahseder (İbni Haldun, s. 503). Emevîler ve Abbasiler devletlerinde kapısında durarak halkın sultanın huzuruna girmelerine engel olması için memur edilen adama "hâcib adı verildiğini belirtir (İbni Haldun, s. 504). Hâcib, sultanın kapısını kapatarak halkın, sultanın huzuruna girmesine mâni olur, ancak kabul vakitlerinde belli bir süre için kapıyı açık tutar. Vezir devlet işlerini istediği gibi idare etmekte olduğu zamanlarda ha vezirin idaresi altında bulunurdu. Devletlerinin devamı müddetince Abbasilerde hâcib vezirin idaresi altında vazife görürdü. İbni Haldun yaşadığı dönem için ise Mısır'daki Türk devletinde hâcib, "naib" adını taşıyan yüksek rütbeli bir kişinin idaresi altında olduğunu söyler (İbni Haldun, s. 505). Türk devletinde haraç, cizye ve alışverişlerdeki resim türünden devletteki çeşitli malî vergileri toplamak vezirin görevi ve bunları devlet hizmetlerine veya cari giderlere harcamayı da o yapıyor.

Vergilerin toplanması ile ilgili diğer memurları da tayin ve azledebilir, makam veya sınıfları zıt olsa da bu tür kimseler hakkında itibara alınan işlemler yapabildiğini de anlatır. Defter tutma, muhasebe ve vergi toplama işiyle meşgul olan vezirin Kıbtîlerden tayin edilmesi Türklerin âdetlerinden olduğunu da söyler. Devlet işlerinde özellikle de gelir ve giderlerin toplanıp dağıtılmasında Türklerin yerleşik adetlerinin olduğunu vurgulamaktadır. Bu işte yetkin gördükleri Kıbtîleri vezirliğe tayin etmede sakınca görmediklerini de ifade etmektedir (İbni Haldun, s. 508).

Devîdar, Ustâdâr, Hazinedar; Yine Mısır'daki Türk devletinde "devîdar" adıyla sultanın huzuruna girdikten sonra uyulması gereken usûlleri ve sultanı selâmlamak keyfiyetini huzura kabul edilecek olanlara öğretmek ve gelenlerin önlerine düşerek sultanın huzuruna girmek vazifesini yaptığı belirtir (İbni Haldun 504). İbni Haldun'un anlatımında, Türk devletinde Vezir, devletin genel vergi dairesine bakardı ve mali işler birkaç bölüme ayrılmış durumdaydı. Harcamalar divanının başındaki görevliye "nâzır-ı ceş" (askerî işlere bakan) denmektedir. Malî işlere bakan da "vezir" adını alır ve rütbesi en yüksek olan odur. Bunun nedeni İbni Haldun tarafından hanedanlıkların geniş, saltanatlarının muazzam ve yeterliliği hangi seviyede olursa olsun, herhangi bir kimsenin tek başına kayıt ve tespit edemeyeceği kadar geniş mal ve vergileri mevcut olmasına bağlanır. Vezir, sultanın mevâlîsinden, asabiyeti olandan ve hanedanlıktaki asker bir kişiye bağlıdır. Hanedanlıktaki ordu beylerinin ve asker sahiplerinin büyük ümerasından biri olan bu kişiye onlar "üstad-ı devlet" (Ustad-ı dâr, ustâdâr) ismini verdiklerini söyler. Yine bu makama bağlı başka daireler de var, bunların hepsi muhasebe dairelerine bağlı özel birtakım işlere nezaret etmekten ibarettir. Vezir, Ustâd-ı dâr olan emirin hükmü altındadır. Şayet vezir, askerlerden ise, üstad-ı dâr onu teftiş etme yetkisine sahip değil. Hassa nâzır ise, sultanın kölelerinden olur, onun mallarını muhafaza eden şahsın nezareti ve hükmü altındadır. Bu şahsa da "hâzin-i dâr" (hazinedar) adı verildiğini ifade etmektedir (İbni Haldun, s. 514).

Katıplık, Askerlik, Şurta; İbni Haldun, Hanedanlığın tabiatı ilim öğrenme sıkıntısına ve zorluğuna katlanmaktan uzak kalmayı gerektirdiğini söyler, bu nedenle kâtiplik makamı, asker kişilere verilmiş olabileceğini açıklar. Çünkü asabiyeğin ilk zamanlarında sultan, devletindeki görevleri ve sair makamları kendi asabiyetinden olanlara verir ki, askerlikle ilgili makam, ilim tahsil etme meşakkati gerektirmez. Fakat diğer yandan maliye hesap bilmeyi gerektirir, yazışmalarla ilgili makamlar da belâgat ister. Onun için sultanlar zaruretinden bu görevler için tahsil görmüş tabakadan adam seçerler, demektedir. Ama yine de asabiyet sahiplerinden birinin emri altında çalışır, o ast, bu üst olur. Bu, onun nezaretinde faaliyet gösterir. Zamanımızda doğudaki Türk devletinde durum böyledir (İbni Haldun, s. 516). İbni Haldun'un Türk devletinde farklı anıldığını ifade ettiği bir başka meslek Şurta (polis) lardır. Ona göre Endülüs'te "Sahib-i medine", Mısır Türk devletinde ise, "vali" diye adlandırılmaktadır (İbni Haldun, s. 522). Şurta, devletin savaş ve askerî işlerini yöneten komutana tâbidir. İbni Haldun, (Mısır ve Şam'daki) Türk devletlerinde ise bu memurluk Türklerin büyük devlet adamları ve onlardan önce hüküm sürenlerin evlâtlarının elinde olduğunu belirtir. Bu Türkler tarafından seçilen memurların, azgınlık ve bozgunculuğu ortadan kaldırmak, fesadın kapılarını örtmek, fısık u fücür yok edip suçluları dağıtmak, şer'î ve siyasî cezaları gerektiği gibi uygulayıp şehirdeki genel nizamı korumak için, sert ve dirayetli olmalarına özen gösterildiğini belirtir (İbni Haldun, s. 524).

Türklerde devlet alametleri konusunda ise İbni Haldun hükümdarlar ve devletlerin devletlerinin alametlerini kullanmakta birbirlerine benzemediklerini söyler. Ona göre milletler sancak, bayrak, davul, boru gibi bu alametleri çeşitli nedenlerle kullanırlar. Sancaklar, bayraklar düşmanların kalplerine korku salmak ve satılganlık için;

güzel sesli çalgıları da insanların kalplerinde sevinç uyandırarak harekete geçirmek için kullanırlar. Türklerin ne tür alametler kullandıklarını da anlatır.

Doğuda (Suriye ve Mısır'da) hüküm süren Türk devletleri baş tarafında bir tutam kıl bulunan büyük bir bayrak yaparlar ve buna "şalış" ve "çetr" derler. Bu bayrak, sultana mahsustur ve onun alâmetidir. Bunun arkasından diğer bayraklar gelir. Bu Türkler bu bayraklara "sancak" adını verirler. Bunlar pek çok davul kullanırlar, bunlara "kusat" (kös) derler. (Sultana mahsus olan) çetr müstesna olmak üzere, komutanlarına istedikleri miktarda bu bayraklardan kullanmaya müsaade ederler (İbni Haldun, s. 537).

İbni Haldun'un anlatımına göre, tırâz ya da sırma da hükümdarlık alametlerindedir. Hükümdarların atlastan, dibadan ve ipekten dikilmiş giysilerini süslemek ve nakışlamak amacıyla üzerine adlarını lakaplarını ve tuğralarını yazmak devletlerde bir âdettir ve bunu hükümdarlığın ihtişamından sayarlar. Bu amaçla hükümdarların elbiseleri, süs maksadıyla işlenir. Hatta sultanlar şeref kazandırmak istediği yada devlet görevine getirmek istediği kişilere de giydirdiğini ifade eder. Mısır ve Şam'daki Türk devletlerinde de, devletlerinin genişliği ve bayındırlığı ile uyumlu olarak hükümdarların giysilerinin güzel bir şekilde yapılmasına önem verildiğini anlatır. Fakat Türklerde farklı olarak, bu giyimlerin onların saraylarında yapıldığını; orada bu giyimleri imal etmek, devletin vazifesi olmadığını söyler. Devletin istediği bu giysilerin, ustaları tarafından kendi imalâthanelerinde atlastan ve safi altından işlendiğini Türklerin, bu giyimlere altınla işlenmiş "Müzerkeş" adını verdiklerini belirtir (İbni Haldun, s. 550).

Savaşlarda Türkler

İbni Haldun toplumları savaşmaya götüren dört nedeni şöyle sıralar: (i) Komşu kabile ve aşiretlere kırgınlık ve rekabet (ii) Çöllerde yaşayan vahşi tabiatlılar dediği (Arap, Türk, Türkmen, Kürt) ırkları arasında geçim yolu olarak savaşın tercih edilmesi ki bunda amaç mal yağmacılığı olup, rütbe ve devlet kurmak değildir (iii) Allah ve din uğruna cihad etmek (iv) Devletlerin kendi içinde isyan edenler ve itaat etmeyenlerle yaptığı savaşlar (İbni Haldun 557). Savaşın önemli bir sebebi olan düşmanlık kısmını açıklarken, bu tür bir savaşmanın özellikle Arap, Türk, Türkmen, Kürt gibi çöllerde yaşayan vahşi halklar arasında görüldüğünü ifade eder. Ona göre bunlar, silâhlarıyla ve başkalarının elindekini almak suretiyle geçinmektedirler ve elindekini vermek istemeyen, malını koruyanlarla da savaşmaktadırlar. Ayrıca bu toplumların, rütbe ve devlet kurmak gibi emelleri olmadığını, amaçlarının başkalarının ellerindekini almaktan başka birşey olmadığını söyler. İbni Haldun toplumları evrim bakışıyla incelemektedir; dönemleri, coğrafyaları ve bedevi ya da hadari oldukları süreçlerle anlattığı için kategoristik bir yaklaşımla açıklamaları dönemlerine bağlı olarak farklılık arz edebilmektedir.

İbni Haldun kendine ulaşan haberlere göre, Türk kavimlerinin, oklar atarak savaşmakta olduklarını duyduğunu söyler. Şavaşlarda usûlleri saflar oluşturup, hatlar kurarak savaşmaktır, okçuluk uygulamalarına dair bilgileri de anlatır: "Onlar, biri diğerinin arkasında olmak üzere üç saf teşkil ederler, atlarından inerek oklarını önlerine, yere boşaltırlar. Oturdukları yerden ok atarlar. Her saf, önündeki safları düşman baskınından korumaya çalışır ve iki taraftan biri yeninceye kadar bu şekilde savaşır (İbni Haldun, s. 563). Fakat sözlerinin sonunda bu usulü garip bulduğunu fakat sağlam bir usûl olduğunu söyler. Mücadelede sebat gösterme bakımından, eski hanedanlıklar karşısında, yeni hanedanlıkların hâlini anlattığı yerlerde yine Türk devletlerini konu edinir. Arap Irak'ından İsfahan, Fars ve Bahreyn'e kadar olan sahayı elde edip Selçukluları yenilgiye uğratan onların hâkimiyetindeki İslâm ülkelerini ele geçiren Tatar ve Moğol hükümdarı Hülagu bin Düşî Han olduğunu anlatır (İbni Haldun, s. 611).

Selçuklulardan sonra Tatarların durumunu da açıklar. Bunlar hicri 617 (M.1220) senesinde Orta Asya bozkırlarından harekete geçmişlerdi. Fakat aradan kırk yıl geçmeden istilâ teşebbüsünü tamamlamak onlar için mümkün olmadan yıkıldıklarını söyler (İbni Haldun, s. 612).

Sanatlar ve Sanat Ürünleri, İlim ve Vakıflar Bakımından Türkler

İbni Haldun, Arapların hem kendi yurtlarında hem de İslâm döneminde istilâ ettikleri yerlerinde sanatlar bakımından geri olduklarını söyler. Hatta sanatlar ve sanat ürünleri buraya diğer bölgelerden ithal edilmektedir. Fakat Arap olmayan Çin, Hint illerine, Türk ve Hristiyan milletlerin topraklarına bakıldığında sanatlar çoktur, demektir (İbni Haldun, s. 839; Alatas, 2014, s. 108-27). Ayrıca O'na göre "Türkler hayır ve hayratı seven, ecir ve sevap uman insanlardır" bundan dolayı Mısır'da vakıflar çoğalıp, aylık ve tahsisatları çok olduğu için de yetiştirdikleri talebe ve bilginler çok olmuştur. Bu yüzden de ilim öğrenmek için Irak ve Mağrib'den Mısır'a çok öğrenci gelmektedir. Hatta bu nedenle "ilmin çeşmeleri coşup taşmaktadır" der. (İbni Haldun, s. 901; Alhabshi, 2020, s. 83-94; Batseva and Weryho, 1971, s. 121).

Kahire'nin ilim, sanat merkezi olarak kalmasında ve bu medeniyetin muhafaza edilmesine Selâhaddin bin Eyyub ve ondan sonraki hükümdarlar çağından beri orada (Şam ve Mısır'da) Türk devleti kurulmuş olmasını neden olarak belirtir. Ona göre, Kahire'de ilim ve öğretimin gelişmesinin diğer bir nedeni de köle veya azatlı oldukları için Türk beylerinin arkalarında bırakacakları servetlerine sultanlar el koyabiliyordu. Bu nedenle çoluk çocuklarına bir şey bırakmayacaklarından, servetlerinin kaybolup gitmesinden bunları vakfetmeyi tercih ederler. Türk beyleri bundan dolayı medrese, tekke, zaviye, han ve imaretler yapmışlar, bunları bol gelir getiren vakıflara bağlayıp, bu vakıflarına evlâtlarının nezaret etmesini veya gelirlerinin bir hissesinin evlâtlarına verilmesini şart koşarak çocuklarının geçinmesini de temin etmişlerdir (İbni Haldun, s. 901).

Türklerin Gelecekleri Hakkında Münecim ve Sufilerden Bilgiler

Emevîler zamanında, Hükümdar Me'mûn'un, Zübân isimli bir kahinin bilgisine hayran kaldığını ve ona hükümdarlıklarının ne kadar süreceğini sorduğunu anlatır. Zübân ise hükümdarlığının bir süre babadan oğla geçeceğini sonra Deylemlî Acemler elli yıl halifeliği hâkimiyetleri altına alacaklarını ifade eder. Onların ardından kuzey doğudan Türklerin ortaya çıkacağını ve Şam, Fırat, Seyhan'a kadar olan bölgeler ile Rum topraklarını hâkimiyetleri altına alacaklarını anlatır. İbni Haldun bu konuda, münecimin Deylem oğullarından sonra geleceğini söylediği Türkler Selçuklulardır, demektir. Bunların hanedanlıkları ise hicri 7. (M.13.yy) yüzyılın başında sona ermiştir, diyerek konu hakkındaki fikrini beyan eder (İbni Haldun, s. 703). Yine bir başka vesile ile doğuda Türk devletinin hadasânına (gelecekte haber verme) delâlet eden bir melhame işittiğini de söyler. Bu melhame sûfiyeden Bâcarbekî denilen kişiye ait olduğunu ama pek anlaşılmadığını belirtir. Melhamenin sadece başından bir kısmını alır. Şöyledir;

Ey Hasan'ın babasının tavsiye ettiği olup da vasî bilinen Ali'nin ilminden olan cefrin sırrını keşfetmek istersen harfleri ve bunun cümmelini iyi anla. Zeki ve mahir kişinin yaptığı gibi bunun vasfını kavra. Çağımın evvel olan hâdiselerden bahsedecek değilim. Fakat gelecek zamandan bahsedeceğim: Baybars Ha ile baki kalır, onun beşinden sonra, Ha Mim ile telaşla, yorganın altında uyur. Şın göbeğinin altında eseri vardır. Şu kadar iyiliklerle hükmetmek ona ait bir hükümdür. Irak topraklarıyla birlikte Mısır ve Suriye onundur. Azerbaycan'dan Yemen'e kadar onun mülküdür." Sonra: Tahir, Buran'dan nasip alır. Çünkü o

cesaretli bir yiğit ve büyük bir cengâverdir. Yaşı küçük olan Sin'i öbür Sin azleder. La, Lev, Kaf ve Nun birlikte ortaya çıkar, akıllı ve istişareye ehil cesur bir kavim, Ondan sonra kocaman adam Ha ve Eyne müddetince baki kalır. Sonra: Ba müddetinden sonra onu katlederler, meşvereti, sahib-i lisanı sahibini Mim mülkü takip eder. Sonra: Bu total köpektir (Timur kastediliyor), ona ilgi göster, onun çağındaki fitneler sana yeter de artar bile. Şarktan gelen bir ordu içinde gelir ve onları ileri sürer. Fitne çıkarmada mahir olan Kafa âr gelir. Dal'ın katli ile baştan başa Şam mateme boğulur. Oradaki halka gam çöker. Deprem olunca yazık Mısır'a. Ha hâlâ oraya yerleşememiş bir durumda. Ti, Zı ve Ayın hepsi hapsedilir. Helâk olur ve meccanen mal harcarlar. Kaf, Kafa doğru harekete geçer, onlar toplanınca, o, o müstahkem kale de zillete duçar olur. Kardeşleri ortaya dökülür, salihleri o olduğu halde. Lam, Elif onun Şın'ına selâm verirler. H ile hâkimiyetleri son bulur, artık hiç biri işbaşına gelmez. Zamanlar geçer de yine mülk onların semtine uğramaz (İbni Haldun, s. 709).

Burada söylenen melhameyi bugünkü bilgilerle yorumlamak mümkün değildir. Fakat Timur'u konu edinmesi bakımından ilgi çekicidir.

Sonuç

İbni Haldun'a göre Türklerin ortaya çıkışı, İslam dünyasında önemli siyasi ve askeri değişimlere yol açar. Özellikle Abbasiler döneminde, Türk kökenli askeri unsurların yükselişi ve yönetimde etkili olmalarıyla, İslam dünyasındaki siyasi dengeler önemli ölçüde değişmiştir. Bu durum, Türklerin Arap dünyası üzerindeki etkisini artırmıştır. Bu manada Türklerin dünya tarihine ve Arap tarihine etkisi, İslam dünyasının tarihi seyrini etkileyen ve farklı dönemlerde siyasi, kültürel ve sosyal değişimlere neden olan önemli bir faktördü. Bu etkileşim, İslam dünyasının zengin ve çeşitli tarihini şekillendirmede belirleyici bir rol oynadı.

İbni Haldun'un, Türkler hakkında görüşlerini belirleyen, Orta Asya'daki Türk toplulukları, Selçuklular ve Osmanlılardır. Tarihteki konumlarını anlatırken, Türkleri, güçlü ve savaşçı bir topluluk olarak tanımlar. Söylemlerinde Türkler cesur, mücadeleci ve fetihçi bir yapıya sahiptirler. Ayrıca, toplumlar arasındaki güç değişimlerini ve devletlerin yükseliş ve çöküşlerini etkileyen Türklerin tarihî rollerine de dikkat çeker. Onun görüşlerine göre, Türklerin etkisi ve hâkimiyeti, tarih boyunca birçok medeniyeti etkilemiş ve onları yönlendirmiştir. Orta Asya'dan başlayarak farklı bölgelere yayılan Türkler, İslam'ın yayılmasında da etkili olmuşlardır. Anlaşıyor ki, İbni Haldun, Türklerin savaşçı ruhunu ve toplumlarına olan etkisini önemli tarihî bir unsur olarak dikkate alıyor.

Ayrıca İbni Haldun'un düşüncesinde Türkler hayır ve hayratı seven, yaptıkları hayır ve iyiliklerle Allahtan ecir ve sevap kazanabilmeyi umut eden insanlardır. Bundan dolayı vakıflar kurmak Türklerin adetleri olmuştur. Vakıfların gelirleri çok olduğu için de özellikle eğitim hizmetlerinde kullanmaları sayesinde, vakıflardan yetişen talebe ve ilim insanları çok olmuştur. Türklerin bu yönde İslam medeniyetine ve ilim dünyasına yaptıkları hizmetlerin inkar edilemeyecek düzeyde olduğunu, ilim deryası çağlamıştır, sözlerinden anlaşılmaktadır.

Bugün için de Türklerin cesaret ve metanet konusunda ilk kavimlerde olduğu şekliyle olmasa da devam eden farklılıkları görülmektedir. Türk Devletlerinin Turan Birliğiyle de ifade bulan, devlet yönetmek ve korumak konusunda da süregelen bir devlet geleneği muhakkaktır. Hayır yapmada yarışmak ve vakıflar kurmak meselesinde de değişmedikleri bilakis tüm dünyada bu yönleriyle daha da tanınır hale geldikleri bir gerçektir. İbni Haldun'un analitik yaklaşımı, günümüz Türklerinin İslam dünyasındaki

yerini bölgesel dinamikler, kültürel etkileşimler ve siyasi ilişkiler bağlamında değerlendirmede örnek alınabilecek, önemli bir sistematığı ortaya koymuştur. Yaşadığı dönemde Türklerle dair tespitleri Türk devletlerinin genel yapısını, bugünü anlamak için önemli ipuçları vermektedir. Geçmişten bugüne Türk dünyasının ve Türk devlet anlayışının siyasi, sosyal yapısının ana hatlarıyla genel karakteristik özelliklerini koruyarak sürdürdükleri söylenebilir. Bu anlamda Türk devlet anlayışı önemli ölçüde geçmişten izler taşımaktadır.

Türklerin Orta Asya'da yaşamış olması, tarihleri boyunca birçok medeniyete etkide bulunmaları, kültürel zenginlikleri ve tarihsel bağlantıları nedeniyle önemlidir. Orta Asya, Türk kültürünün kökeni olarak kabul edilir ve bu bölgede gelişen Türk kültürü, dil, ve gelenekler, Türk halklarının kimliğini şekillendirmiştir. Ayrıca, Orta Asya'nın tarihi ticaret yolları ve göçebe yaşam tarzı, Türklerin tarih boyunca farklı bölgelere yayılmalarına katkıda bulunmuştur.

Türklerin İslam'a etkisi de bu bağlamda son derece değerlidir çünkü bu etkileşim, İslam dünyasının genişlemesi, kültürel zenginleşmesi ve medeniyetin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Türklerin İslam'ı benimsemesi ve İslam medeniyetiyle entegrasyonu, İslam dünyasında kültürel çeşitliliğin artmasına ve bilim, sanat, mimari gibi alanlarda önemli gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, Türk hükümdarları ve toplulukları, İslam medeniyetini kendi gelenekleriyle birleştirerek benzersiz bir kültürel sentez yaratmışlardır. Bu etkileşim, tarihsel olarak Orta Doğu'dan Anadolu'ya, Orta Asya'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada etkili olmuştur.

İbni Haldun'un bu yaklaşımla Türkleri irdelemesi, Türklerin tarih içindeki rollerini daha geniş bir bağlamda değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Böylece Türklerin geçirdiği tarihsel süreçleri derinlemesine anlamak ve toplumsal değişimleri analiz etmek konusunda günümüzde de mühim bir referans olmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Abou-Tabickh, L. (2023). A New Reading of the Zāhir and Bāṭin of History in Al-Muqaddima by Ibn Khaldun. *Sociology Lens*, 36(2), 240-57.
- Alatas, S F. (2014). Ibn Khaldun and the Ottoman Modes of Production. *Applying Ibn Khaldūn*, Routledge, 108-27.
- Alatas, S. F. (2007). The Historical Sociology of Muslim Societies. *International Sociology*, vol. 22(3), 267-88.
- Alatas, S. F. (2020). The Contemporary Significance of Ibn Khaldun for Decolonial Sociology: Methodological and Theoretical Dimensions.
- Alhabshi, S M, et al. (2020). Waqf for Socio-Economic Development: A Perspective of Ibn Khaldun. *İbni Haldun çalışmaları Dergisi* (Online), 5 (1), 83-94.
- Ardic, N. (2012). Genealogy or Asabiyya? Ibn Khaldun Between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate. *Journal of Near Eastern Studies*, 71(2), 315-24.
- Batseva, S. M., and Jan W. W. (1971). The Social Foundations Of Ibn Khaldun's Historico-Philosophical Doctrine. *Islamic Quarterly*, 15(2), 121.
- Chabane, D. (2008). The Structure of 'umran Al-'alam of Ibn Khaldun. *The Journal of North African Studies*, 13(3), 331-49.
- İbni Haldun (2015). *Mukaddime*, C; I-II, (yayına hazırlayan Dr. Arslan Tekin). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınevi.

- Kafesoğlu, İ. (1975). İbn Haldun'un Türkler Hakkındaki Görüşleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 12, 35-48.
- Kavakçı, S. & Yardımcıoğlu, F. (2018). Türkiye'de İbn Haldun üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 317-342.
- Kılınç, Z. A. (2018). Toplumsal sözleşme teorileri, İbn Haldun ve insan doğası. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 56-68.
- Laroui, A. (2015). *The history of the Maghrib: An interpretive essay* (Vol. 1418). Princeton University Press.
- Lewis, B. (1986). İbn Khaldun in Turkey. *Studies in Islamic History and Civilization*, in honour of Professor David Ayalon. Edited by Sharon, Moshe. Leiden : E. J. Brill, 527-530.
- Lewis, B. (1988). İbn Khaldun and the Turks. *Studies on Turkish-Arab Relations*, 3, 107-110.
- Mahdi, M. (2015). *İbn Khaldun's Philosophy of History: A study in the Philosophic foundation of the science of culture*. Routledge.
- Mohamed, Y. (2017). The Division of Labor and Its Theoretical Foundations. *Labor in an Islamic Setting*, 1st ed., Routledge, 27-45.
- Muslimin Jm. (2019). Society, Law and Economy: Contextualizing İbn Khaldun's Thought. *Al-Iqtishad : Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah*, 11(2), 167-180.
- Nasyrov, I. (2016). İbn Khaldunizm' in the Ottoman Intellectual Tradition (19th-20th Century). *Philosophy Journal*, 9(3), 106-20.
- Önder, M., & Ulaşan, F. (2018). İbn Khaldun's Cyclical Theory on the Rise and Fall of Sovereign Powers: The Case of Ottoman Empire. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 231-266.
- Parlatan M. (2021). *İbni Haldun'un Mukaddimesinde Türkler*. Türkiye: Ünlem Ofset.
- Rosenthal (1958). *İbn Khaldun: The Muqaddimah: An Introduction to History*.
- Sabra, A. I. (1996). The Appropriation and Subsequent Naturalization of Greek Science in medieval Islam: a Preliminary Statement. In *Tradition, Transmission, Transformation* (pp. 3-27). Brill.
- Saliba, G. (2007). *Islamic science and the making of the European renaissance*. MIT Press.
- Say, S. (2011). *İbn Haldun'un "Uluslararası İlişkileri Etkileyen Unsurlar" a İlişkin Görüşlerinin Analiz Ve Değerlendirilmesi*. Doctoral Dissertation. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Shaban, M. A. (1976). *Islamic History: a New Interpretation/2 AD 750-1055 (AH 132-448)*. Cambridge Univ. Press.
- Şeker, İ. (2018). İbn Haldun'un Türklerle İlgili Görüşleri ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(59), 1190-1203.
- Şerefeddin, M. (1938). İbni Haldun Vesilesiyle İslam ve Türkler. *İs Mecmuası* (İstanbul), 15(16), 67-71.
- Tayob, A. (2022). Beyond Modernity: The Moral Economy of İbn Khaldun 1. *Journal for the Study of Religion*, 35(2), 1-17.

- Topses, M D. (2014). Functions and Social Foundations of Ibn Khaldun's Asabiyy / İbni Haldun'da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri. *Folklor/edebiyat*, 20 (79), 93-99.
- Özçamça, S. (2007). Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (7), 177-184.
- Van den Bent, J. (2016). None of the Kings on Earth Is Their Equal in 'aşabiyya': The Mongols in Ibn Khaldun's Works. *Al-Masaq*, 28(2), 171-86.
- Von Sivers, P. (1980). Back to Nature : the Agrarian Foundations of Society According To Ibn Khaldun. *Arabica*, 27(1), 68-91.
- Yalvaç, F. (2016). Ibn Khaldun's Historical Sociology and the Concept of Change in International Relations Theory. In *Islam and International Relations: Contributions to Theory and Practice* (pp. 77-103). London: Palgrave Macmillan UK.
- Yıldırım, Y. (2001). Türkçe'de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, (4), 139-174.
- Yusofi, S. H. (2019). İbn-i Haldun'un Düşüncesi ve Uluslararası İlişkiler. *Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 17-38.